

Fiscale omslag?

Financiële relaties tussen de steden Haarlem en Leiden en het
landsheerlijke gezag, 1505-1518

**MA-thesis Medieval and Early Modern History
Universiteit Leiden**

Matthijs Gerrits

Begeleider: dr. L.H.J. Sicking

Tweede lezer: prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE	2
INLEIDING	3
HOOFDSTUK 1. HAARLEM EN LEIDEN, ECONOMIE EN POLITIEK ROND 1500 7	
1.1 De laat-middeleeuwse economie van Haarlem en Leiden.....	7
1.2 Politieke inkapseling.....	10
1.3 Politieke afroming van economische middelen: belastingen in Holland rond 1500.....	13
1.4 De verwevenheid van politiek en economie. Haarlem en Leiden in financiële moeilijkheden	16
1.5 Conclusie	21
HOOFDSTUK 2. DE DAADWERKELIJKE MIDDELENSTROOM: ORDINARIS BEDEN, EXTRA-ORDINARIS BEDEN EN OMSLAGEN	22
2.1 De basis: kwantificatie van de ordinaris beden, extra-ordinaris beden en omslagen in Holland, 1505-1518	22
2.2 Instrumenten voor cashflow: leningen, anticipaties en renten	29
2.3 Rekenen in theorie en praktijk.....	33
2.4 De herziening van de schiltalen.....	35
2.5 Gratiën: gedeeltelijke vrijstellingen voor een selecte groep?	37
2.6 Het aandeel van de vorst in de stedelijke financiën.....	39
Haarlem	40
2.7 Conclusie	41
HOOFDSTUK 3. ONDERHANDELINGEN OVER DE MIDDELENSTROOM.....	45
3.1 De opstelling van Haarlem en Leiden in de collectieve onderhandelingen.....	45
3.1.1 Ordinaris beden.....	45
3.1.2 Extra-ordinaris beden.....	46
3.1.3 Omslagen.....	48
3.2 Individueelstedelijke onderhandelingen met de vorst over financiële zaken	52
3.2.1 Staten van atterminatie.....	52
3.2.2 Gratieverlening	57
3.3 Conclusie	61
CONCLUSIE	63
BIJLAGEN	66
Uitleg en verantwoording bij de bijlagen	66
Bijlage 1. Ordinaris en extra-ordinaris beden in Holland per jaar, 1505-1565	68
Bijlage 2. Ordinaris en extra-ordinaris beden in Holland, 1505-1565.....	70
Bijlage 3. Gemeenlandsomslagen in Holland, 1505-1565.....	71
Bijlage 4. Kwantitatieve analyse van de Haarlemse en Leidse stadsrekeningen, met nadruk op de financiële relaties tussen steden en vorst (1505-1518).....	74
LITERATUURLIJST	75

Inleiding

In Engeland vond in de jaren 1690 een verandering plaats die later door historici als een ‘financial revolution’ is aangeduid.¹ J.D. Tracy heeft daarop betoogd dat vanaf 1515 eenzelfde soort ontwikkeling zichtbaar was in Holland, een provincie van het uitgestrekte rijk van de Habsburgse keizer Karel V.² Het belangrijkste kenmerk van deze financial revolution was een sterke expansie van de publieke schuld, gecombineerd met de overgang van kortetermijnleningen naar leningen op lange termijn. Een dergelijke financial revolution gaf staten de mogelijkheid om op korte termijn de inkomsten fors op te schroeven, wat hun competitieve vermogen jegens andere staten vergrootte, natuurlijk met name in tijden van oorlog.³ Vanaf 1515 wist de Habsburgse vorst de Staten van Holland met grote regelmaat zo ver te krijgen dat zij zich garant stelden voor uitgiften van renten, de middeleeuwse vorm van geldleningen die het wijdst verspreid was. De beden, de belangrijkste middeleeuwse vorm van directe belastingen voor de vorst in Holland, dienden als garantie. Vanaf de jaren 1540 dienden inkomsten van de Staten van Holland zelf uit provinciale accijnzen en landbelastingen als garantie.

In tegenstelling tot de Britse financial revolution wordt de Hollandse tegenwoordig sterk bediscussieerd. W. Fritschy legt veel meer nadruk op de institutionalisering van de provinciale accijnzen in de jaren 1540, naast de stedelijke accijnzen waaruit de vorstelijke beden betaald werden. Zij betoogt dat de importantie van de publieke leningen in de inkomsten van de provincie zeer beperkt bleef, ook tijdens de Opstand, waarin Filips II als landsheer afgezet werd. De sterke toename van de inkomsten van Holland na 1580 werd primair veroorzaakt door verhogingen van de hiervoor genoemde provinciale accijnzen, waardoor we in haar ogen beter kunnen spreken van een ‘tax revolution’.⁴ L. Neal heeft er daarnaast op gewezen dat de Hollandse financial revolution uit de zestiende eeuw in feite onvoltooid was, omdat er geen secundaire markt voor renten ontstond. In Engeland bestond deze wel, waardoor investeerders in de publieke schuld op elk moment via een doorzichtige markt hun investering konden omzetten in klaar geld.⁵ In Holland zou een dergelijke secundaire markt overigens vanaf het eerste decennium van de zeventiende eeuw wel ontstaan in aandelen in de VOC.⁶ Uit mediëvistische hoek is daarnaast de kritiek gekomen dat de renteverkoop op de beden niet zo uniek was, omdat de steden van Holland middels verschillende constructies al vanaf de dertiende eeuw als kredietverstrekkers voor de vorst optraden.⁷

Ook als de term financial revolution voor het zestiende-eeuwse Holland moeilijk toepasbaar blijkt, valt niet te ontkennen dat er een institutionele verschuiving plaatsvond. M. van der Heijden heeft voor de zeventiende eeuw vastgesteld dat met de toename van de provinciale rente-uitgiften de steden meer financiële autonomie verkregen. Zij hoefden immers minder dan

---

¹ P.J. Dickson, *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756* (Londen 1967).

² J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985).

³ Dickson beweerde zelfs dat het Britse vermogen om grote sommen tegen relatief lage interest te lenen doorslaggevend was voor het succes van Engeland in de praktisch constante strijd tegen Frankrijk tussen 1689 en 1815: Dickson, *Financial Revolution*, 9.

⁴ W. Fritschy, ‘A “financial revolution” reconsidered: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648’, *Economic history review* 56 (2003) 57-89, aldaar met name 80-81.

⁵ L. Neal, ‘How it all began: the monetary and financial architecture of Europe during the first global capital markets, 1648-1815’, *Financial history review* 7 (2000) 117-140, aldaar 122-123.

⁶ O. Gelderblom en J. Jonker, ‘Completing a financial revolution: the finance of the Dutch East India trade and the rise of the Amsterdam capital market, 1595-1612’, *Journal of economic history* 64 (2004) 641-672.

⁷ J. Zuijderduijn, ‘Medieval capital markets? The creation of public debt by Holland cities (13th-16th centuries)’, paper voor de tweede Low Countries conference, maart 2006, online: http://www.lowcountries.nl/2006-2_Zuijderduijn.pdf.

voorheen de centrale kas te vullen.⁸ Het is de vraag of dat ook voor de vroege zestiende eeuw geldt. De kredietbehoefte van de vorst werd in deze tijd voornamelijk door de grote steden vervuld. Met name de steden Haarlem en Leiden bevonden zich, mede door de kredietverstrekking, echter in een financiële crisis die alleen in bedwang gehouden kon worden door speciale schuldenregelingen van vorstenwege. In ruil voor die schuldenregelingen, zogenaamde ‘staten van atterminatie’ moesten de steden hun financiële autonomie formeel uit handen geven. Als hypothese zouden we daarom kunnen stellen dat de crisis in het klassieke systeem, waarin de individuele steden de kredietbehoefte van de vorst vervulden, de overgang noodzakelijk of in ieder geval wenselijk maakte naar een nieuw systeem, waarin de grote steden zich tezamen garant stelden om zo een grotere kredietwaardigheid te bereiken.

Die weergave is waarschijnlijk juister dan te spreken van een plafond in het oude systeem, dat doorbroken moest worden door langetermijnleningen af te sluiten op een hogere entiteit (het ‘lichaem’ van Holland). Met deze crisistheorie komen we in het domein van de ‘new fiscal history’.⁹ Geïnspireerd door theorieën over staatsvormingsprocessen zoals die van C. Tilly¹⁰, proberen historici vanaf de jaren 1990 in detail de ontwikkeling van fiscale systemen in Europese staten te bestuderen, waarbij de nadruk ligt op veranderingen in het systeem en het maken van interstatelijke vergelijkingen. De nieuwe discipline had behoefte aan een zekere conceptuele inkadering, wat leidde tot het fiscale ontwikkelingsmodel van R. Bonney en W.M. Omrod uit 1999.

Na aansluiting gezocht te hebben bij oude typologieën van fiscale staten, stelden zij een model van de ontwikkeling van fiscale systemen voor, waarin een crisis binnen een belastingsysteem wel of niet zorgt voor een overgang naar een ander belastingsysteem. Deze overgang is dan een fiscale revolutie, waarvan we pas kunnen spreken als die revolutie substantiële impact heeft op de uitgaven, inkomsten en kredietstructuren binnen een staat. De tweede weg van ontwikkeling is door ‘self-sustained growth’ binnen de fiscale staat. Dit is echter een typisch fenomeen van de moderne staat, dat hier verder buiten beschouwing blijft. Deze crisis-revolutietheorie stelt dus een schoksgewijze én omkeerbare ontwikkeling van het fiscale systeem voor. In ieder geval in theorie zou een fiscale revolutie dus ook terug kunnen leiden naar fiscaal systeem dat eerder reeds door een zelfde revolutie ongedaan gemaakt was.¹¹

Een nadeel van dit ontwikkelingsmodel is dat het te zeer op de staat gericht is. Bovendien geven Omrod en Bonney geen definitie van een fiscale crisis. Een fiscale crisis moet mijns inziens gedefinieerd worden als een situatie waarin niet aan de ‘fiscal imperative’ voldaan kan worden. Dit fiscal imperative werd opgedreven door oorlogskosten en fiscale groei op lange termijn.¹² Dit betekent dat het achterblijven van de inkomsten ten opzichte van voorgaande jaren (zelden) of het achterblijven van de inkomsten ten opzichte van concurrerende staten (vaak) een fiscale crisis opleverden. Deze situatie ontstond vooral op het moment dat onderdanen weigerden (meer) te betalen. De voornaamste oorzaak van een fiscale crisis ligt volgens mij dan ook in de interactie tussen staat en onderdanen. Door de focus van het onderzoek te verleggen van de ontwikkeling

---

⁸ M. van der Heijden, ‘State formation and urban finances in sixteenth- and seventeenth-century Holland’, *Journal of urban history* 32 (2006) 429-450, aldaar 445-446. Van der Heijden concentreert zich in dit artikel op Dordrecht.

⁹ De eerste aanzet was R.J. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995), dat verscheen binnen een groot project van de European Science Foundation over ‘the origins of the modern state in Europe’ onder leiding van J.-P. Genet en W. Blockmans; zie voor de term *new fiscal history* de vervolgwerken: R. Bonney, ‘Introduction’, in: R. Bonney, *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 1-17, aldaar 12 en vooral W.M. Omrod en R.J. Bonney, ‘Crises, revolutions and self-sustained growth: towards a conceptual model of change in fiscal history’, in: W.M. Omrod, M.M. Bonney en R.J. Bonney eds, *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, c.1130-1830* (Stamford 1999) 1-21.

¹⁰ C. Tilly, *Coërcion, capital and European states, AD 990 – 1992* (Malden en Oxford 1992).

¹¹ Omrod en Bonney, ‘Crises, revolutions’.

¹² R.J. Bonney, *The limits of absolutism in ancien régime France* (Aldershot 1995) ix; geciteerd bij Omrod en Bonney, ‘Crises, revolutions’, 2.

van het fiscale systeem sec naar de financiële relaties tussen onderdanen en vorst, kunnen nieuwe dynamieken onderscheiden worden. Het proces van verandering van het fiscale systeem kan op die wijze nauwkeuriger in kaart gebracht worden en veel beter verklaard. Ik pleit hier dus voor een minder staatgerichte aanpak, waarin de interactie met de onderdanen veel meer centraal komt te staan.

De leidende vraagstelling voor dit onderzoek is dan ook: *hoe ontwikkelden de financiële relaties tussen de steden Haarlem en Leiden en de vorst zich in de jaren 1505-1518?* Die financiële relaties verdienen nadere definitie, zeker gezien een recent boek van Van der Heijden, waarin financiële relaties ook centraal staan. Zij gebruikt de term bijna uitsluitend in verband met de renteleningen van de steden.¹³ De financiële relaties tussen vorst en steden worden hier echter gedefinieerd als (1) de organisatie van de middenstroom van de onderdanen naar de vorst; (2) de daadwerkelijke middenstroom van de onderdanen naar de vorst; (3) de onderhandelingen tussen onderdanen en vorst over de organisatie van en de daadwerkelijke middenstroom van onderdanen naar vorst en ten slotte (4) de bescherming van die middenstroom door de vorst door de verlening van speciale privileges. Van der Heijdens renteleningen komen zeker aan bod, maar de financiële relaties worden niet tot renteleningen gereduceerd.

Door deze aanpak hoop ik allereerst de hypothese over de opkomst van de gewestelijke renteverkopen vanaf 1515 – het begin van Tracy's financial revolution – te toetsen. Aan de hand van het model van Omrod en Bonney wordt de vraag gesteld of er zich in Holland in de periode 1505-1518 daadwerkelijk een fiscale crisis voordeed. En leidde dit tot een fiscale revolutie? Een tweede component is de vergelijking tussen de financiële relaties van Haarlem en Leiden met de vorst. Zijn er grote verschillen waar te nemen? Hoe zouden we die kunnen verklaren? Deze focus op individuele steden in plaats van het gewest geeft zicht op de individueel-stedelijke financiële relaties met de vorst. Een deel van de financiële relaties tussen onderdanen en vorst die bij een gewestelijke aanpak buiten schot gebleven zijn, komt nu wel aan bod. De focus op Haarlem en Leiden is te rechtvaardigen door het voor beide steden uitzonderlijk goed overgeleverde bronnenmateriaal en hun vergelijkbare problemen aan het begin van de zestiende eeuw. In de algemene beschouwingen wordt er wel steeds voor gewaakt de ervaringen van deze steden niet zomaar te veralgemeniseren.

De periodisering is ingegeven door verschillende factoren. In de eerste plaats is er de chronologie van de fiscale ontwikkeling: in 1515 worden voor het eerst gewestelijke renten verkocht op het gemene land van Holland. Om een mogelijke fiscale crisis die tot deze constitutionele ontwikkeling leidde te kunnen herkennen, moet natuurlijk de voorafgaande periode bestudeerd worden. Meer praktisch wordt de afbakening ingegeven door het overgeleverde bronmateriaal. De afgehoorde rekeningen van de ontvanger van de beden in Holland, cruciaal voor een reconstructie van de daadwerkelijke middenstroom, zijn min of meer serieel aanwezig vanaf 1507.¹⁴ Door terugrekening hebben we vanaf 1505 een betrouwbaar beeld. Deze rekeningen zijn hier tot en met 1518 bestudeerd; voor de periode daarna kunnen we terugvallen op onderzoek van Tracy.¹⁵ Voor het eerst zijn hier ook de rekeningen van de omslagen in een onderzoek naar de middenstroom naar de vorst betrokken.¹⁶ Daarnaast kan voor het overgrote deel van de periode teruggevallen worden op kort geleden uitgegeven bronnen met betrekking tot de dagvaarten van de Staten van Holland.¹⁷ Ook van het niet

---

¹³ M. van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen steden, overheden en burgers, 1550-1650* (Amsterdam 2006).

¹⁴ Nationaal Archief Den Haag (NA), Grafelijkheidsrekenkamer rekeningen, (1305) 1446-1812 (GRK), inv.nrs. 3404-3417, 4987.

¹⁵ J.D. Tracy, 'The taxation system of the county of Holland during the reigns of Charles V and Philip II, 1519-1566', *Economisch- sociaal-historisch jaarboek* 45 (1985) 71-117.

¹⁶ NA, Archief van de Staten van Holland vóór 1572 (SvH), inv.nrs. 1740-1762, 2191, 2193, 2195, 2197 en 4987.

¹⁷ J.W.J. Burgers, J.P. Ward en J.G. Smit eds, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, dl. 6: 1506-1515 (=RGP Grote Serie 259; Den Haag 2006).

gepubliceerde proefschrift van J. Ward op basis van dit materiaal is dankbaar gebruik gemaakt.¹⁸ Op stedelijk niveau vinden we daarnaast voldoende aanvullend materiaal in de stadsrekeningen, vroedschapresoluties en oorkonden voor dit onderzoek.¹⁹ Een uitgebreide verantwoording van het statistische gebruik van het rekeningmateriaal op gewestelijk en stedelijk niveau is te vinden in de bijlagen.

Onder 'steden' wordt hier het middeleeuwse rechtslichaam verstaan, zoals dat ook door de vorst belast werd en als garantie diende voor rente-uitgiften door het stadsbestuur. Individuele burgers konden echter aansprakelijk gehouden worden voor betalingsachterstanden van de stad. Indien de stad in gebreke bleef, stonden schuldeisers in hun recht als ze de goederen in beslag namen van burgers van steden in schuld of de burgers zelf gijzelden in afwachting van betaling. Deze studie blijft beperkt tot de financiële relaties tussen de beide steden en de vorst. Dat betekent dat de afdrachten die burgers en inwoners van de steden via tolleren en andere indirecte belastingen aan de vorst deden niet meegenomen zijn in de middenstroom.

De opbouw van deze studie is als volgt: In het eerste hoofdstuk komt de integratie van de steden Haarlem en Leiden in de ruimere omgeving aan bod in economische en politieke zin. De nadruk zal hierbij liggen op de verbondenheid van deze beide zaken en de organisatie van het fiscale systeem in Holland rond 1500. Dit hoofdstuk, dat gebaseerd is op secundaire literatuur, eindigt met een beschouwing van de financiële problemen van beide steden tot 1505. In hoofdstuk twee komt de daadwerkelijke middenstroom van beide steden naar de vorst aan bod. Hierin wordt eerst die middenstroom gereconstrueerd aan de hand van de rekeningen van de ontvanger van de beden en die van de gemeenlandsontvanger van de omslagen, waarna stilgestaan wordt bij mogelijke versnellingen en vertragingen in de reële middenstroom, buiten de rekeningen om. In het tweede deel van het hoofdstuk staat de vergelijking tussen de Haarlemse en Leidse afdrachten centraal. Dit hoofdstuk is sterk kwantitatief van aard en vooral gebaseerd op eigen onderzoek van primaire bronnen. In het derde en laatste hoofdstuk worden de collectief-Statelijke en individueel-stedelijke onderhandelingen met de vorst en de bescherming van de middenstroom door de vorst behandeld.

---

¹⁸ J. Ward, *The cities and States of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain* (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Leiden 2001).

¹⁹ Noord-Hollands Archief (N-HA), Stadsarchief van Haarlem, 1245-1572 (SH); Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief der secretarie van de stad Leiden (1252) 1290-1575 (SA I). Het grootste deel van de bronnen voor de dagvaarten komt uit de stadsrekeningen en vroedschapsboeken uit deze twee archieven. Voor dit onderzoek is daarop nog een belangrijke uitbreiding gemaakt. Een beperkt gedeelte van de Haarlemse en Leidse oorkonden voor dit onderzoek is geraadpleegd via oudere bronpublicaties: W.G. Lams, *Het groot privilegie en hantvest boeck van Kennemerlandt en Kennemer-gevolgh ...* (Amsterdam 1664); *Handvesten, privilegiën, octroyen, vry- en gerechtigheden, aan de stad Haarlem en haare burgers verleend (...)* (z.a.; Haarlem 1751) en F. van Mieris, *Handvesten, privilegiën, octroyen, rechten ende vryheden ... der stad Leyden* (Leiden 1759).

Hoofdstuk 1. Haarlem en Leiden, economie en politiek rond 1500

Steden bestaan nooit in een maatschappelijk vacuüm. Bepalend voor hun karakter is juist de wijze waarop ze met de buitenwereld verbonden zijn. Op analytisch niveau zouden we de inbedding van een stad in de bredere maatschappij kunnen beschouwen in termen van politiek, economie en cultuur. Bij de bestudering van de historische situatie zullen we steeds rekening moeten houden met de wederzijdse beïnvloeding van deze factoren. Het voorzichtig uit elkaar trekken van deze kluwen is de lastige taak van de historicus.

De groei van Haarlem en Leiden in de late middeleeuwen wordt verklaard door de wijze waarop zij in de Hollandse, Nederlandse of zelfs West-Europese samenleving geïntegreerd waren. De welvaart en op iets langere termijn de bevolkingsomvang van Leiden stond of viel bijvoorbeeld met de lakennijverheid. Gespecialiseerd in zware lakens van hoge (maar niet de hoogste) kwaliteit, was men afhankelijk van de aanvoer van kwalitatief hoogstaande wol uit Engeland. Na bewerking werden via gespecialiseerde kanalen en tussenhandel in andere Nederlandse steden verre markten in heel Europa bereikt.

De interregionale of zelfs internationale handelsstromen, een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de Leidse lakenindustrie, waren slechts mogelijk bij voldoende bescherming tegen geweld. De bescherming werd voor het belangrijkste deel door de staat gegarandeerd. Maar ook het tegenovergestelde van bescherming tegen geweld – namelijk de blootstelling aan geweld, eventueel in combinatie met een handelsverbod – was primair een politieke kwestie. Bescherming door een overheid was nooit gratis. Handelaars waren verplicht om tollens en importvergoedingen te voldoen, wat de goederenprijs opdreef. Leiden moest daarnaast bijdragen in de bedden, de min of meer directe vorstelijke heffingen over zijn gebieden. Door zijn rol als stemhebbende stad in de Staten van Holland, kon Leiden wel enige politieke invloed op het (economische) beleid uitoefenen.

Economie en politiek waren dus zeer met elkaar verweven. Belastingheffing, de goederenstroom van de onderdanen naar de vorst, speelde daarbij op het snijpunt van deze twee terreinen een primaire rol. Zoals het Leidse voorbeeld duidelijk maakt, werd de gesteldheid van de stad in belangrijke mate bepaald door de heersende politieke en economische omstandigheden. Anderszijds deed de stad er alles aan om die omstandigheden zoveel mogelijk naar haar voordeel te buigen. In dit hoofdstuk komen eerst de economische en de politieke organisatie aan bod op het niveau van de staat, het gewest en de stad. Een belangrijke rol is ingeruimd voor de organisatie van de goederenstroom van Haarlem en Leiden naar de vorst, de institutionele basis van de financiële relaties tussen vorst en onderdanen. Aan het einde van de vijftiende eeuw kwamen beide steden in ernstige financiële problemen. Deze problemen vormen een uitgangspunt voor de rest van deze studie.

1.1 De laat-middeleeuwse economie van Haarlem en Leiden

De Nederlanden kenmerkten zich in de late middeleeuwen door een zeer hoge urbanisatiegraad. Net als het Italiaanse schiereiland, kende het gebied meer en grotere steden dan de rest van Europa.²⁰ In vergelijking met Vlaanderen en Brabant kwam de economische ontwikkeling van Holland pas laat op gang. Hetzelfde geldt voor de urbanisatie van het graafschap. Aan het begin van de zestiende eeuw leefde echter ongeveer 45% van de bevolking in 35 plaatsen die we als

---

²⁰ P.M. Hohenberg en L.H. Lees, *The making of urban Europe, 1000-1950* (Cambridge 1995) 52-54; J. de Vries, *European urbanization 1500-1800* (Cambridge Mass. 1984) 154-172 kent *urban potential* toe op basis van het aantal inwoners, de nabijheid en grootte van andere steden en een enigszins subjectieve beoordeling van de locatie van de stad in relatie tot andere steden. Deze maatstaf is tot nog toe de beste voor vroegmoderne urbanisatie. Op p.160, figure 8.1 is heel duidelijk te zien dat grofweg Brabant het hoogste urban potential van Europa kende, samen met een veel groter gebied in Noord-Italië en een klein gebied rond Rome. De rest van de Nederlanden scoren ook relatief zeer hoog.

steden aan kunnen merken.²¹ Holland had zich toen economisch sterk ontwikkeld en er was een duidelijke hiërarchie van steden ontstaan. De zes politieke hoofdsteden, waaronder Haarlem en Leiden, staken ook qua bevolkingscijfers duidelijk boven de rest uit. In de pre-industriële tijd, waarin massavervoer nog uitgesloten was, is dit de belangrijkste indicator voor de economische kracht van een stad ten opzichte van andere.²² Aan de hand van de door Fruin uitgegeven *Informatie*, een onderzoek voor de herziening van de verdeelsleutel voor de directe belastingen, is vastgesteld dat in 1514 Leiden het hoogste inwoneraantal kende, dicht gevolgd door Delft en Haarlem met daar weer achter Amsterdam. Dordrecht en Gouda hadden meer bescheiden inwonertallen.²³ Uit het landsheerlijke onderzoek bleek echter ook dat Haarlem en vooral Leiden met economische achteruitgang kampten.

Hoe zag de economie van de beide steden er dan uit? Rond 1500 was Haarlem één van de drie grote bierbrouwcentra van Holland, samen met Gouda en Delft.²⁴ In tegenstelling tot steden met kleinere brouwerijen, werd hier ook gebrouwen voor de export. In het eerste kwart van de zestiende eeuw was liefst 90% van het gebrouwen bier bestemd voor de export.²⁵ Binnen Haarlem zelf was de brouwerij duidelijk de belangrijkste nering, die bovendien veel complementaire bezigheden aantrok. Zo was liefst 60% van de totale graanimport bestemd voor de brouwerij en 50% van de turf. Ook allerhande ambachten als de maalderij, kuiperij en mandenmakerij bloeiden in het kielzog van de brouwerij.²⁶ Naast de brouwerij kende Haarlem vanaf de jaren 1450 een behoorlijke op export gerichte textielindustrie.²⁷ De draperie kende niet zo'n nauwe specialisatie als de Leidse, hoewel ook in de Spaarnestad een sterke voorkeur voor de kwalitatief hoogstaande wol van de Engelse stapel van Calais bestond. In wisselende mate werden rond 1500 echter ook andere wolsoorten toegelaten, wat leidde tot lakens van een lagere kwaliteit. De Haarlemse drapeniers, de kapitaalkrachtige hoofden van de ondernemingen, controleerden het productieproces, van de aankoop van de grondstoffen tot de verhandeling van het eindproduct, minder dan de Leidse.²⁸ Een derde grote sector was de scheepsbouwrij.²⁹

Al deze op export gerichte sectoren betekenden een belangrijke toevoeging aan de rol van de stad als regionaal verzorgingscentrum. De bevolking van de stad moet geschat worden op ongeveer 11.000 à 12.000 inwoners in 1514, waarvan een groot deel werkzaam was in productie voor de export.³⁰ De grondstoffen van deze industriën moesten vaak van ver komen, wat wel een

²¹ J. de Vries en A. van der Wouden, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005) 84.

²² C. Lesger, *Hoorn als stedelijke knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 13.

²³ De *Informatie* komt in hoofdstuk 2 nog uitgebreid aan de orde. R. Fruin, *Informatie up den staet, faculteyt ende gelegentheit van den steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale, gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866). De gegevens voor de zes hoofdsteden zijn samengevat in J.D. Tracy, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley 1990) 30, table 1. De bevolkingscijfers worden berekend door het aantal haarden met 4 à 4,5 te vermenigvuldigen (W.P. Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *NAGN*, dl. 4: middeleeuwen (Bussum 1980) 42-86, aldaar 42.)

²⁴ Haarlem kende rond 1500 100 brouwerijen, Gouda 200 en Delft 150: J.W. Marsilje, 'Het economische leven', in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden 2002) 95-112, aldaar 105. J.C. van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600* (Amsterdam 1950) 20 geeft 106 Haarlemse brouwers in 1496/1497 en 95 in 1503/1504; J.W. Marsilje, 'Een ontluikende stad: economie en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', in: G.F. van der Ree-Scholten e.a. red., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 46-62, aldaar 48-50.

²⁵ Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 44-50, 55.

²⁶ *Ibidem*, 120-123.

²⁷ H. Kaptein, 'De Haarlemse lakennijverheid tot ca. 1575', in: H. Rombouts e.a. eds, *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne* (Haarlem 1995) 11-52, aldaar 18.

²⁸ Kaptein, 'Haarlemse lakennijverheid', 25-29, 50.

²⁹ A.F.J. Niemeijer, *Van accijsbrief tot Zuidam. Scheepsbouw in Haarlem van 1274 tot heden* (Haarlem 1990).

³⁰ $2.714 \times 4 = 10.856$; $2.714 \times 4,5 = 12.213$ (haardsteden *Informatie* 1514 x vermenigvuldigingsfactor 4 en 4,5).

zekere kwetsbaarheid betekende. In verhouding met Leiden kende Haarlem echter een vrij breed palet van productie-industriën voor de export.

In Leiden was de lakenindustrie namelijk veruit de grootste economische sector. De stad vervulde daarnaast natuurlijk een belangrijke functie als centrale marktplaats voor de regio Rijnland en bood alle daarbij horende diensten en producten.³¹ Op die basis had de stad echter nooit kunnen uitgroeien tot de grootste stad van Holland, met 12.000 à 13.500 inwoners in 1514.³² Vanaf 1417 werd uitsluitend nog hoogwaardige Engelse wol gebruikt voor de zware, maar betaalbare kwaliteitslakens ('voorwollen') waar de stad zich op toelegde. Deze Engelse wol werd al vanaf het midden van de veertiende eeuw via de wolstapel van Calais centraal ingekocht door de Leidse drapeniers.³³ De afzet was voornamelijk gericht op het Oostzeegebied, maar via Antwerpen ook op Zuid-Duitsland.³⁴

Deze specialisatie op lakens van zware kwaliteit was bepalend voor het succes van de industrie, maar betekende natuurlijk ook een zwakte. Zodra er stremmingen in de aanvoer van Engelse wol of in de afvoer van het eindproduct kwamen, had dat grote gevolgen voor de stedelijke economie. N.W. Posthumus gaf in zijn klassieke studie aan dat de strubbelingen op de stapel van Calais, de toegenomen concurrentie van de Engelsen zelf en een veranderende smaak in het afzetgebied aangemerkt moeten worden voor de terugloop in de Leidse productie, vooral vanaf 1520.³⁵ Aan zowel de timing als de verklaring van de problemen in de Leidse lakenindustrie wordt echter getwijfeld. H. Brand heeft gewezen op de tegenstelling tussen de aanhoudend hoge productiecijfers tot 1520 maar in de bronnen al sinds het einde van de vijftiende eeuw gehoorde crisisgeluiden. Hij kwam tot de conclusie dat de productiecijfers hoger uitvielen doordat de lakens korter werden en de kwaliteit van de gebruikte wol minder en dat de gevoelde crisis zeer reëel was. Kaptein volgt deze conclusie.³⁶ Waar Posthumus de nadruk zeer sterk legt op een extern-stedelijke verklaring voor de afnemende productie, wijst Brand veel meer op het beleid van de magistraat. Daarbij neemt echter de omgang van het stadsbestuur met de extern-stedelijke factoren wel een zeer belangrijke rol in, zoals hieronder nog zal blijken.

In zijn studie naar de economische expansie van Amsterdam tijdens de Opstand, schetst C. Lesger een model van de ruimtelijke werking van de Nederlandse economie en de plaats van steden daarbinnen dat ook voor deze studie van waarde is. Het stelt ons in staat de hierboven gesignaleerde zwakten in de exporteconomieën van beide steden in een uitgebalanceerd theoretisch kader te vangen. Lesger stelt zich de Nederlanden rond het midden van de zestiende eeuw voor als een gebied dat een grote economische differentiatie kende, met per gewest, regio of stad een eigen specialisatie. Een noodzakelijke voorwaarde voor deze situatie was een uitzonderlijk gunstige infrastructuur, waarin intergewestelijke en interregionale handel mogelijk was zonder al te hoge transactiekosten. Aan deze voorwaarde werd ruimschoots voldaan in de hecht geïntegreerde en door de vele waterwegen goed ontsloten Nederlanden.³⁷

---

³¹ Marsilje, 'Het economische leven', 100, 103-106.

³² $3.017 \times 4 = 12.068$; $3.017 \times 4,5 = 13.577$. Dit ligt aardig in lijn met het cijfer (12.000) voor 1496 bij D.J. Noordam, 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de middeleeuwen', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2001 (Leiden 2002) 18. Deze laatste verbetert daarmee D.E.H. de Boer, 'Leiden in de middeleeuwen', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 33-45, aldaar 37, die een bevolking van 14.250 gaf.

³³ Marsilje, 'Het economische leven', 107, 109.

³⁴ H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998) 51-54, 70-74, 111.

³⁵ N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, dl.1 de middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (Den Haag 1908) 74-75, 205-211, 254-255 en 404-408.

³⁶ A.J. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie in de laat-middeleeuwse Leidse textielnijverheid', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Leiden 1991) 53-65; Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 89, 105-107.

³⁷ C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca.1550-ca.1630* (Hilversum 2001) 23-31, 46-50.

Binnen deze economie namen steden de rol van verbindende *gateways*, knooppunten van handel, op zich. De nadruk ligt binnen Lesgers model op hun rol als doorvoerhavens van producten en minder op die als productiecentra. Haarlem en Leiden vielen echter vooral in de tweede categorie. Deze productiecentra werden middels handel – goederendoorvoer – voorzien van grondstoffen en ontdaan van eindproducten. In die zin opereerden de steden zeker als gateways, voor bepaalde producten misschien niet voor een groot afzetgebied, maar wel voor een grote lokale industrie. Dit model lijkt me dan ook onverkort bruikbaar voor de bestudeerde cases.

De kracht van Lesgers systeem ligt voor ons in de vluchtigheid van het handelsmodel:

‘In essentie stel ik het vroegmoderne *gateway* systeem voor als een uitgestrekt en zich voortdurend wijzigend netwerk van knooppunten en verbindingen, Hoewel de locatie van de knooppunten – de *gateways* – vastligt, is hun relatieve belang binnen het totale systeem voortdurend aan verandering onderhevig. Dat belang is immers gekoppeld aan de omvang of waarde van de goederen die er op een bepaald moment doorheen stromen. De verbindingen hebben een nog vluchtiger karakter, Ze bestaan uitsluitend op het moment dat er daadwerkelijk goederen worden vervoerd tussen de knooppunten in het systeem³⁸

De verschillen in de omvang van de goederenstromen binnen een gateway hangen volgens Lesger af van de connectiviteit (mate van verbondenheid) met andere gateways, vraag en aanbod in de via de gateway ontsloten gebieden (achterlanden en voorlanden) en de aanwezigheid en het gebruik van alternatieve verbindingen anders dan via de bestudeerde gateway.³⁹

Hoewel Haarlem en Leiden niet tot de primaire gateways van de Nederlanden of zelfs Holland gerekend moeten worden, speelden ze op lokaal of regionaal niveau wel een belangrijke rol als verzorgende centra voor de omgeving. Ons concentrerende op de handelsstromen, werden aan de ene kant middels de collecterende groothandel grote hoeveelheden goederen verscheept naar verdere gateways, anderzijds werden goederen over het directe marktgebied van beide steden gedistribueerd. Ook de stedelijke nijverheidsproductie, zoals in het geval van Leiden de lakenindustrie, voerde op deze wijze haar productie af en werd zo voorzien van grondstoffen. Het belang van deze verbindingen voor de stedelijke economie valt niet te onderschatten.

Haarlem en Leiden speelden voor hun omgeving een belangrijke rol als regionaal centrum, waar goederen en diensten verkregen konden worden die elders niet beschikbaar waren. Naast deze belangrijke en tamelijk constante regionale functie, speelden beide steden ook de rol van gespecialiseerde producent van hoogwaardige goederen in de hecht geïntegreerde Nederlandse economie. In de termen van Lesgers gateway-systeem, kunnen we Haarlem en Leiden zien als de op enkele producten of zelfs slecht één product gespecialiseerde gateways. Dit was mogelijk door de specialisatie van andere gateways op andere producten en de lage interne transportkosten. Haarlem en met name Leiden waren hierdoor wel zeer afhankelijk van bepaalde goederenstromen binnen en ook buiten de Nederlanden. Onderbrekingen en haperingen van deze goederenstromen stonden garant voor grote economische en sociale problemen.

1.2 Politieke inkapseling

De Nederlanden kenmerkten zich zoals gezegddoor een zeer hoge urbanisatie. Tilly en W. Blockmans hebben uitgebreid gewezen op de grote invloed van urbanisatie op de ontwikkeling van staten in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd.⁴⁰ Staten, in Tilly's formulering 'coercion-wielding organizations that are distinct from households and kinship groups and exercise clear priority in some respects over all other organizations within substantial territories'⁴¹, konden zich

---

³⁸ Lesger, *Handel*, 188.

³⁹ *Ibidem*, 189-190.

⁴⁰ *Special issue on cities and states in Europe, 1000-1800: Theory and society* 18 (1989) 563-758. Aangepaste, uitgebreide en nieuwe artikelen over deze materie verschenen later in de bundel C. Tilly en W. Blockmans eds, *Cities and the rise of states in Europe, a.d. 1000 to 1800* (Boulder 1994), welke hier gebruikt is.

⁴¹ C. Tilly, *Coercion, capital and European states, a.d. 990-1992* (oorspr. 1990; Malden en Oxford 1992) 1.

in deze periode niet onttrekken aan een sterke onderlinge competitie, bepaald door de krijgersmentaliteit van de heersende vorsten.⁴² Deze competitie gaf steden een belangrijke rol als kapitaalverschaffers, waardoor ze een onderhandelingspositie verwierven ten opzichte van de vorst. Om zijn territoriale en dynastieke ambities waar te maken, kon een vorst in de Nederlanden niet anders dan tegemoet komen aan de eisen die de steden stelden op het gebied van muntstabiliteit, eigendoms- en handelsbescherming. De onderhandelingen over oorlogsmiddelen hadden bovendien grote invloed op de ontwikkeling van representatieve organen van onderdanen in latere perioden.

In de Nederlanden verschilde de onderhandelingspositie van de steden rond 1500 van gewest tot gewest. De Nederlanden maakten toen deel uit van het statencomplex van de Bourgondische hertogen, die vanaf 1384 met de verwerving van Vlaanderen en Artesië door een slimme huwelijks- en machtspolitiek steeds meer heerlijkheden hadden weten te verwerven, met name onder Filips de Goede (1419-1467).⁴³ Vanaf 1433 viel ook Holland officieel onder het gezag van de hertog. De Bourgondiërs voerden een centraliserende politiek, waarin zij probeerden de instituties van de verschillende gewesten zoveel mogelijk te unificeren en te onderwerpen aan hun eigen organen op centraal niveau. Zo werden verschillende rekenkamers opgericht voor het financiële beheer van de gewesten (voor Holland en Zeeland in 1447, afgeschaft in 1473 en opnieuw opgericht in 1477) welke gecontroleerd werden door centrale financiële ambtenaren. Vanaf 1435 ontstond een commissie van juristen die uit zou groeien tot de Grote Raad, de hoogste rechtbank van de Nederlanden. Daarnaast werden vanaf 1464 regelmatig de Staten Generaal bijeengeroepen, waarin de verschillende gewestelijke Statenvergaderingen samenkwamen.⁴⁴ Toch moesten de Bourgondische hertogen steeds rekening houden met de belangen en tradities van de onderdanen. In Brabant en vooral Vlaanderen waren de steden bijvoorbeeld groter en traditioneel machtiger en zelfbewuster dan in de andere gewesten, waardoor ze, mede door een betere onderlinge samenwerking, veel meer invloed konden uitoefenen op het landsheerlijke beleid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bijdragen in de beden. Holland kende gedurende de vijftiende eeuw een veel hogere belastingdruk dan Vlaanderen en Brabant.⁴⁵

In Holland lijken de steden dus minder in staat geweest te zijn om weerstand te bieden tegen de landsheerlijke politiek dan in Vlaanderen en Brabant. Hoe zag het politieke landschap er hier rond 1500 uit? Als plaatsvervanger van de vorst was een stadhouder aangesteld.⁴⁶ Als hij in Holland was, voerde hij de Raad (of het Hof) van Holland aan, wat zetelend in Den Haag het hoogste gewestelijke wetgevende en rechtsprekende orgaan was, direct geplaatst onder de centrale raden te Brussel en Mechelen. Te Den Haag was ook de gewestelijke rekenkamer

---

⁴² Tilly, *Coercion*, 14-15, passim; W. Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in preindustrial Europe', in: Tilly en Blockmans, *Cities and the rise*, 218-250, aldaar 237: 'Because the ruling class still shared largely feudal ethics and perhaps even belonged to the feudal aristocracy, states were steered toward international competition by their rulers.'

⁴³ Na de verwerving van Vlaanderen en Artesië in 1384, kwamen Namen (1421), Brabant en Limburg (1430), Zeeland (1433, samen met Holland), Henegouwen (1433) en Luxemburg (1451) in Bourgondische handen.

⁴⁴ W. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam en Leuven 1997); W. Blockmans, 'The Low Countries in the Middle Ages', in: Bonney, *The rise of the fiscal state*, 281-308, aldaar 282.

⁴⁵ L. Sicking, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondisch-Habsburgse tijd', in: E. Beukers en T. de Nijs eds, *Geschiedenis van Holland*, dl.1: tot 1572 (Hilversum 2002) 259-290, aldaar 264; Blockmans, 'The Low countries', 301-302: 'Holland and Zeeland seem to have been overtaxed throughout the fifteenth century.'; M. Damen, 'Taxation for prince and officers. The council of Holland and the *aides* in the Burgundian period', in: R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2000) 27-46, aldaar 29.

⁴⁶ Jan van Egmond was stadhouder van Holland van 1483 tot 1515. In de laatste jaren van zijn leven was hij veel ziek en werden zijn taken meestal waargenomen door zijn neef Floris van Egmond. Vanaf 1515 tot 1522 vervulde Hendrik van Nassau de functie van stadhouder. (Ward, *Cities and States*, 50-51, S. ter Braake, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007), 41-42.)

gevestigd, die het financiële beheer voerde. Het bestuurlijke centrum van het gewest lag dan ook heel duidelijk in Den Haag, meer bepaald in het Binnenhof, de traditionele grafelijke versterking die ook onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten en later in de Republiek die rol bleef vervullen.

Middels de vergaderingen van de Staten van Holland hadden de onderdanen inspraak in het bestuur.⁴⁷ De Staten beslisten immers over de instemming met de beden en de voorwaarden die daaraan gesteld werden. Binnen deze Staten van Holland hadden de zes belangrijkste steden van het graafschap en de adel stemrecht; in volgorde van stemmen de ridderschap, Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda. De geestelijkheid was in Holland niet vertegenwoordigd en ook de adel had slechts één van de zeven stemmen, tegenover zes stedelijke. De zes grote steden hadden hiermee een behoorlijke onderhandelingspositie ten opzichte van de vorst. Met uitzondering misschien van Dordrecht, kon geen van deze steden echter individueel een vuist maken tegen de landsheer. In de terminologie van Blockmans moeten we daarom spreken van een *smaller bargaining network* van steden.⁴⁸

Een belangrijk en structureel element van de Bourgondische en de opvolgende Habsburgse staat was de rol die informele netwerken speelden in het politieke leven. Normatieve bronnen én rekeningmateriaal uit de praktijk vertellen ons over als problematisch beschouwde, maar veel voorkomende praktijken als patronage, machtsmakelaardij, venaliteit en corruptie.⁴⁹ De Hollandse steden maakten op grote schaal gebruik van informele contacten met en beïnvloeding van functionarissen van de landsheer op gewestelijk en centraal niveau. Dit gold des te sterker voor de zes grote steden. Zij leverden een belangrijk deel van de landsheerlijke ambtenaren, vooral op gewestelijk niveau, en andersom raakten landsheerlijke ambtenaren geregeld in dienst van de stad als bijvoorbeeld pensionaris.⁵⁰ Rondom de vergaderingen van de Staten van Holland en Staten Generaal konden zij bovendien gemakkelijk in contact komen met landsheerlijke functionarissen.⁵¹ Niet alleen formeel, maar ook informeel waren de zes hoofdsteden hecht geïntegreerd in de Bourgondisch-Habsburgse staat. Dat dit ook gold voor Haarlem en Leiden blijkt uit recente studies over de wijnschenken van de beide steden.⁵²

Haarlem en Leiden behoorden tot de oudste steden van het graafschap – Haarlem verkreeg in 1245 stadsrechten en het oudste overleverde Leidse stadsrecht stamt uit 1266⁵³ – en

---

⁴⁷ H. Kokken, *Steden en staten: dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondie en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991); Ward, *Cities and States*; J. W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisaties in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990).

⁴⁸ Blockmans, 'Voracious states', 234-237. Holland wordt in de voorbeelden weliswaar niet genoemd.

⁴⁹ W. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.

⁵⁰ A. van Steensel, 'De middeleeuwse stadspensionarissen van Haarlem en Leiden, circa 1447-1572', *Holland* 38 (2006) 76-96, aldaar 90-91; S. ter Braake, 'In the service of sovereign and subjects. Conflicting loyalties of Holland officials at the end of the Middle Ages (ca.1480-1550)', *Medieval to Early Modern culture* 8 (hier is gebruik gemaakt van een vroegere versie zonder paginering, door de auteur verstrekt.); idem, *Met recht en rekenschap*, 133-135.

⁵¹ Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 180-221.

⁵² A. van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem tijdens de Bourgondische en Habsburgse tijd', *Holland* 37 (2005) 1-22; M. Damen, 'Giving by pouring. The function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)', in: J. van Leeuwen (ed.), *Symbolic communication in the late Medieval town* (Leuven 2006) 83-100 en idem, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse stad', *TSEG* 2 (2005) 68-94.

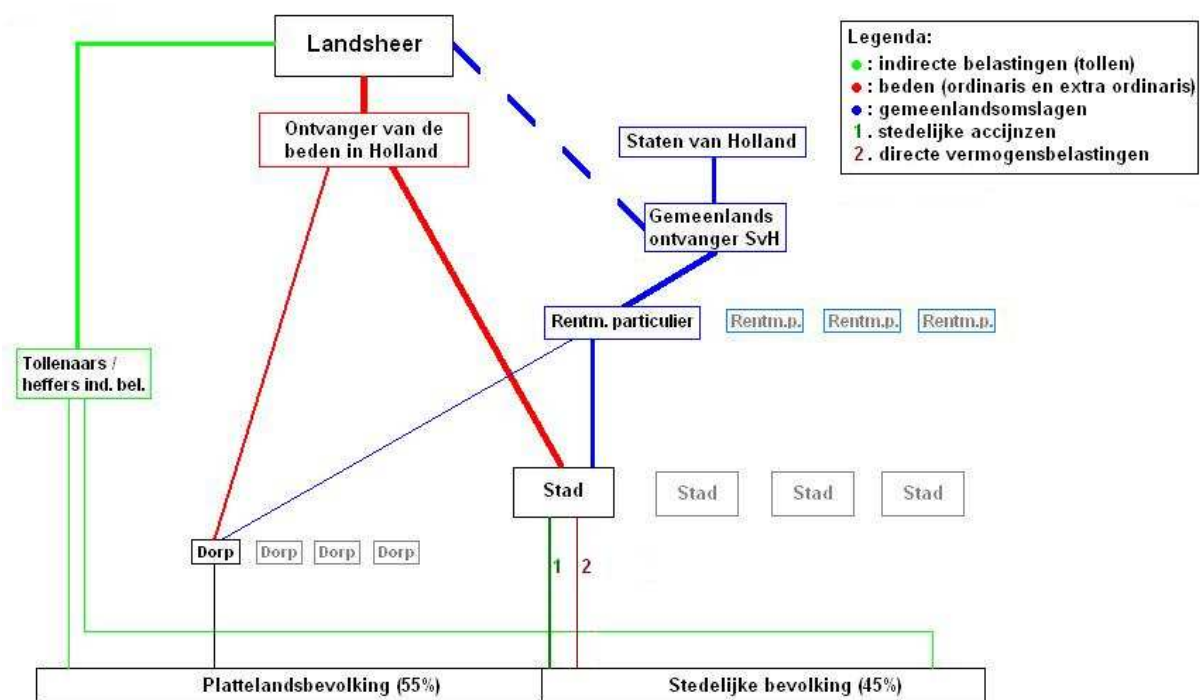
⁵³ J.W. Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkelingen', in: van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld*, 19-45, aldaar 30-32. Marsilje wijst erop dat het waarschijnlijk vooral om een bekrachtiging van reeds genoten vrijheden. De eerste overgeleverde Leidse stadsrechten zijn uit de periode van graaf Floris V, maar de eerste verlening is gedaan door Dirk VII (1190-1203) of zelfs Floris III (1157-1190). J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden*, dl. 1, 59-94, aldaar 59; J.G. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechtsoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266)', in: J.B. Berns

hadden mede door hun rol in de Staten directere banden met het landsheerlijke gezag dan andere steden. Binnen deze steden was het dagelijkse bestuur in handen van vier burgemeesters. Belangrijke beslissingen werden genomen door de vroedschap, een college waarin voormalige en huidige burgemeesters zitting hadden en dat door coöptatie aangevuld werd. Het financiële beheer werd gedaan door een wisselend aantal trossiers. De rechtspraak was in handen van een landsheerlijke vertegenwoordiger, de schout, en acht schepenen. Burgemeesters, schepenen en schout samen werden vaak als het gerecht aangeduid. De bestuurlijke functies werden verdeeld binnen een klein aantal families, die we aan kunnen duiden als de bestuurlijke elite van de stad.

Binnen Holland waren de steden naast de vorst duidelijk de belangrijkste machtsfactor. De lokale adelstand was klein en had weinig macht, terwijl de geestelijkheid niet eens stemrecht had in de Staten van Holland. Tegenover de vorst konden de zes hoofdsteden echter alleen gezamenlijk een vuist maken. Over cruciale onderwerpen waren de grote steden echter vaak zeer verdeeld en zij lieten zich bijna zonder uitzondering leiden door hun eigen, particularistische belangen. Deze belangen werden veelal middels bilaterale onderhandelingen tussen de steden en het landsheerlijke gezag gediend, waarbij informele contacten en relaties tussen de steden en ambtenaren in het landsheerlijke bestuur een belangrijke rol speelden.

1.3 Politieke afoming van economische middelen: belastingen in Holland rond 1500

Grote en rijke steden konden voor de vorst een machtsfactor vormen waarmee te rekenen viel. Aan de andere kant boden deze steden de vorst kans op een ongekend inkomen. Indien hij erin slaagde het productiesurplus van de vele en rijke steden af te romen, was zijn competitieve vermogen in het Europese statenstelsel groot. In deze paragraaf staat het belastingstelsel van Holland centraal. Met enige nuanceverschillen, kenden de belastingssystemen in de andere Nederlandse gewesten een gelijke vorm. Figuur 1.1 zal bij deze behandeling als leidraad dienen.

Figuur 1.1: Belastingen in Holland rond 1500

e.a. eds., *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 182-203.

Zoals al in de inleiding vermeld, ga ik niet in op tollen en andere indirecte belastingen, die onderdeel uitmaakten van het domein van de landsheer. Deze belastingen vielen natuurlijk wel op de bevolking van Holland, hetzij direct in het geval van handelaars, hetzij indirect doorberekend in de prijs van goederen. In figuur 1.1 is deze middenstroom naar de vorst volledigheidshalve weergegeven in het groen. Indirecte belastingen, zoals de Franse *gabelle*, waren overigens weinig geliefd in de Nederlanden en het is de landsheer nooit gelukt deze permanent te introduceren.⁵⁴ Tussen 1506 en 1545 poogde de centrale regering maar liefst vijf maal een indirecte belasting op de export van graan te institutionaliseren in Holland, maar het resultaat was bedroevend door tegenwerking van de onderdanen.⁵⁵

Zij behielden hierdoor hun ‘opportunity to bargain’⁵⁶, want de beden waren in Holland rond 1500 de primaire inkomstenbron van de vorst. De overgang van de domeinstaat, waarin de persoonlijke inkomsten van de vorst uit de domeinen de voornaamste inkomstenbron van de staat vormden, op de belastingstaat, waarin belastingen dat waren, was hiermee een feit.⁵⁷ Terwijl de beden in de vijftiende eeuw nog incidenteel geheven werden voor speciale gelegenheden en altijd door de vorst in eigen persoon werden gevraagd, groeiden ze onder Filips de Goede uit tot een ononderbroken reeks van jaarlijkse heffingen die voor een langere periode afgesproken werden. De vorst was bovendien bij de aanvraag steeds minder aanwezig.⁵⁸

Van de beden ontstonden op deze wijze twee varianten, de ordinarij bede en de extra-ordinarij bede. De ordinarij bede had een regelmatig karakter en vormde een reguliere bron van inkomsten van de vorst voor de dekking van lopende huishoudelijke kosten. De opgebrachte bedragen hadden geen vooraf vaststaande en eenduidige bestemming. Deze ordinarij beden werden voor meerdere jaren vastgelegd en werden door de onderdanen nauwelijks bevochten. Extra-ordinarij beden hadden daarentegen een heel duidelijk vooraf vaststaand doel en werden speciaal voor dit doel toegezegd door de Staten van Holland. Meestal dienden zij om te voorzien in oorlogskosten, voor de lichte van troepen of bijvoorbeeld voor grote reizen van de landsheer. Zij hadden een onregelmatig karakter en werden door de onderdanen vaak lang bediscussieerd of geweigerd. Vaak moest de landsheer belangrijke compromissen aangaan om extra-ordinarij beden te verwerven. Zelfs nadat een extra-ordinarij bede door meerderheidsstemmen was geconsenteerd, konden steden die hun consent niet verleend hadden in uitzonderlijke gevallen zeer lange tijd weigeren te betalen.⁵⁹

Als landsheerlijke heffingen, werden de beden voorgesteld door (functionarissen van) de landsheer aan de Staten Generaal of de Staten van Holland apart. De voorstellen werden daarna bediscussieerd, eventueel aangepast en al dan niet toegezegd door de Staten. Ook de verdeling over het gewest kon ter discussie staan, hoewel de beden in de bestudeerde periode altijd middels de schiltalen (een verdeelsleutel met vaste quota voor alle belastbare eenheden) gezet zijn. Andere verdelingsmechanismen blijven hier dan ook buiten beschouwing.⁶⁰ De inning werd vervolgens gedaan door de ontvanger van de beden in Holland, die, zoals hierboven vermeld, in dienst was van de vorst. De belastingplichtige eenheden (steden en dorpen) voldeden hun betalingen rechtstreeks aan hem in Den Haag.⁶¹ Deze bedebetalingen worden in figuur 1.1 uitgebeeld door

---

⁵⁴ Blockmans, ‘The Low Countries’, 286.

⁵⁵ Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 94-105.

⁵⁶ W. Blockmans in G. Dilcher e.a. ‘The Urban belt and the emerging modern state’, in: P. Blickle ed., *Resistance, representation and community* (New York 1997) 217-324, aldaar 269.

⁵⁷ J. Schumpeter introduceerde in 1918 de concepten *Domänenstaat* en *Steuerstaat*. Hier wordt verwezen naar het daarop voortbouwende model van: Omrod en Bonney, ‘Crises, revolutions’. Voor Holland: Blockmans, ‘The Low Countries’, 296-297. Een moeilijkheid bij deze data is het gebruik van de *netto* domeininkomsten.

⁵⁸ J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 42, 211-212.

⁵⁹ *Ibidem*, 234; Tracy, ‘Taxation system’, 72 en Ward, *Cities and States*, 138-139.

⁶⁰ Zie daarvoor Tracy, ‘Taxation system’, 73-75.

⁶¹ M. Damen, *De staat van dienst: de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 340-354 geeft een helder overzicht van de verschillende stadia van de

de rode lijn. De afsluiting van de rekeningen van de ontvanger van de beden in Holland werd verzorgd door een commissie, waarin naast ambtenaren van de rekenkamer in Holland ook vertegenwoordigers van de Staten van Holland zitting hadden.⁶²

Naast de beden bestonden nog de gemeenlandsomslagen, of kortweg omslagen. Deze gemeenlandsomslagen waren bedoeld om de kosten van huishouding van de Staten van Holland te dekken en waren meestal klein van omvang.⁶³ Als zodanig werden zij voorgesteld door de Staten zelf en normaliter bevestigd door de landsheer. De verdeling en inning gebeurde ook door de Staten van Holland zelf en wel op basis van de schiltalen die ook voor de beden gebruikt werden. In figuur 1.1 gaat het om het blauwe circuit. De zeven ontvangers-particulier inden de sommen in hun kwartier en droegen de opbrengst, na aftrek van hun wedde en andere inningskosten, af aan de ontvanger van het gemene land, een functionaris in dienst van de Staten.⁶⁴ Deze verzorgde de verdere verdeling van de gelden en was verantwoording schuldig aan de Staten van Holland. In principe waren de omslagen dus geen belasting die aan de vorst toekwam. In uitzonderlijke gevallen zegden de Staten de opbrengsten van dergelijke omslagen echter wel toe aan de landsheer, zoals bijvoorbeeld in de periode 1511-1513 herhaaldelijk gedaan is.⁶⁵ In dat geval werden de heffingen ook voorgesteld door de vorst en niet door de Staten. De door de ontvangers-particulier geïnde sommen werden in dat geval meestal afgestaan aan de ontvanger van de beden in Holland, een functionaris in dienst van de landsheer.

De schiltalen, waarmee de beden en omslagen verdeeld werden, hadden betrekking op de steden en dorpen van het graafschap. De beden en omslag vielen dus niet rechtstreeks op de inwoners van de steden. Hoe kwamen Haarlem en Leiden aan de noodzakelijke middelen om aan de bedeverplichtingen te voldoen? De grootste en meest constante inkomstenbron van de steden waren de accijnzen, indirecte belastingen op verbruiksgoederen als graan en bier, in figuur 1.1 aangegeven met een 1. De stedelijke belastingheffing was hierdoor absoluut niet naar draagkracht. Alle inwoners deelden in principe in gelijke mate in de belastinglast. De prijs van levensmiddelen kon natuurlijk niet eindeloos met accijnzen verzwaaard worden, omdat de stedelijke overheid zich dan geconfronteerd zag met weerstand van de armere bevolkingsgroepen. Door de instelling van nieuwe en de verhoging van bestaande accijnzen konden steden hun inkomsten vergroten, maar hun speelruimte was beperkt. In het geval van financiële problemen, kon de stad kiezen voor directe vermogensbelastingen (2 in figuur 1.1), bijvoorbeeld in de vorm van een honderdste penning of heffing van 1% op het vermogen. Dergelijke maatregelen waren echter zeer incidenteel, omdat ze uiteraard weinig geliefd waren bij de economische elites. Aangezien deze economische elites en de politieke elites vaak grotendeels overlaptten, is het logisch dat dergelijke besluiten niet snel werden genomen. Een voorwaarde voor een dergelijke belasting is bovendien een duidelijk inzicht van de stad in het vermogen van haar burgers.

Gemakkelijker werd daarom gekozen voor (gedwongen) renteleningen. Om in acute geldnood te voorzien, werd veel en graag gebruik gemaakt van dit middel om de *cashflow* van een stad te vergroten. In principe handelt het hierbij echter niet om belastingen. Vanwege het

---

totstandkoming van beden in Holland onder Filips de Goede en Karel de Stoute. Zijn overzicht is in grote lijnen ook geldig voor de hier bestudeerde navolgende periode.

⁶² Ward, *Cities and States*, 126-130. De namen van de commissieleden zijn telkens op de slotpagina van de afgehoorde rekeningen van de ontvanger van de beden in Holland te vinden.

⁶³ P.A. Meilink (H.J.P.G. Kaajaan ed.), *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1993) XVIII.

⁶⁴ Ibidem, XX; Tracy, 'Taxation system', 71. Tracy, *Holland*, 53 ziet pas vanaf 1509 de heffing in handen van een ambtenaar van de Staten, waarschijnlijk gebaseerd op het functioneren van Jacob Goudt (tevens ontvanger van de beden) in 1508-1509. Hoewel de interpretatie voor deze periode lastig is, is er hier voor gekozen de gemeenlandsontvanger als functionaris van de Staten te zien. Hij werd immers voorgedragen door de Staten en verkreeg zijn wedde uit de Statelijke omslagen. Als ontvangers van het gemene land opereerden in deze periode Frans Coebel (1505-1506), Floris Oem van Wijngaerden (1505, 1507 'bij provisie'), Jacob Goudt (1508-1509) en Nicolaes Coebel (1509-1526) (Meilink, *Inventaris*, XX, 82-84).

⁶⁵ Meilink, *Archieven Staten van Holland*, 115.

kerkelijke verbod op woeker werden maar weinig geldleningen tegen interest afgesloten. In plaats daarvan verkochten overheden jaarlijkse uitkeringen, renten, tegen de betaling ineens van een hoofdsom. Op deze manier ging het om de koop van een onroerend goed. Deze renten bestonden in verschillende varianten, maar vooral de lijfrenten, afgesloten voor het leven of de levens van de rentehouder(s), en de losrenten, waarbij de hoofdsom na een eventueel vooraf bepaalde periode weer werd terugbetaald, kwamen veel voor.⁶⁶ Er waren verschillende constructies mogelijk voor de uitgifte van deze renten.

De oudste vorm van dergelijke renteleningen door overheden was de uitgifte ervan door steden. Al in de vroege dertiende eeuw gingen Noord-Franse steden hiertoe over, waarna we in de vroege veertiende eeuw dergelijke renteleningen ook tegenkomen in Holland, waarschijnlijk voor het eerst in Dordrecht.⁶⁷ Al heel snel wendden vorsten de kredietwaardigheid van de steden aan om in hun geldnood te voorzien. Zijzelf werden weinig betrouwbaar geacht en hadden een slechte directe aansluiting op de kapitaalmarkt. In ruil voor door de steden afgesloten renten voor de vorst werden zij schadeloos gesteld middels uitbetalingen van domeininkomsten of de verlening van privileges. In ieder geval in de vijftiende eeuw was dit een veelgebruikt middel.⁶⁸

Ook de kredietwaardigheid van de steden stond echter onder druk. Door financiële problemen waren zij soms niet in staat alle renten uit te betalen. Hieronder leed hun betrouwbaarheid ('default risk'⁶⁹), wat leidde tot hogere interesten. Om zich hiertegen te wapenen, besloten vijf van de zes grote steden om zich gezamenlijk garant te stellen voor de verkoop van renten voor de vorst. Deze zogenaamde 'gemeenlandsrenten' werden voor het eerst verkocht tijdens de Utrechtse oorlog (1481-1483). Het succes van deze methode was beperkt. In 1515 werden op vergelijkbare wijze voor het eerst renten verkocht door de vijf steden, waarvoor zij van de vorst hun eigen bedebetalingen als onderpand hielden. In deze gezamenlijke operaties stelde Amsterdam zich steeds apart op, maar droeg zij wel bij op eigen naam.⁷⁰

1.4 De verwevenheid van politiek en economie. Haarlem en Leiden in financiële moeilijkheden

In de zogenaamde 'Enquete', het landsheerlijke belastingonderzoek van 1494 dat uitgegeven werd door R. Fruin, verklaarde zowel Haarlem als Leiden uitgebreid zijn sterke economische teruggang ten opzichte van de regering van Karel de Stoute (1467-1477). De stedelijke bevolking was afgenomen en vele huizen in de stad stonden leeg. Haarlem en Leiden zetten beide hun financiële problemen uiteen: Door de vele 'binnenlandse' en 'buitenlandse' oorlogen waren de lasten die voor de oorlogsvoering aan de landsheer afgedragen moesten worden hoog. De steden konden deze sommen niet met de normale inkomsten (voornamelijk de accijnzen) afdekken en verkochten zeer veel renten om toch in de kosten te kunnen voldoen. De aanhoudende oorlogskosten en oplopende renteverplichtingen konden echter niet langer opgebracht worden. Hieronder leed de stedelijke economie, omdat handelaars uit vrees voor inbeslagname van hun goederen wegens de stedelijke schulden de stad niet meer durfden te verlaten.⁷¹ Natuurlijk

⁶⁶ D. Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam 1950) 5-11, 23-27; Van der Heijden, *Geldschietters*, 24-26.

⁶⁷ J.D. Tracy, 'On the dual origins of long-term urban debt in medieval Europe', in: M. Boone, K. Davids en P. Janssen, *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe* (Turnhout 2003) 13-26, aldaar 16-17.

⁶⁸ Zuijderduijn, 'Medieval capital markets?'; E. Sewalt, *Atterminatie ende staet. De rol van het landsheerlijke gezag bij de ondercuratelestelling van de stad Haarlem in de late middeleeuwen* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1994, raadpleegbaar in N-HA) 19-27 heeft de renteverkoop door de stad Haarlem in de tweede helft van de vijftiende eeuw voor de vorst uitgewerkt. Hier werden de vorstelijke domeinen Vroonergeest en Texel tegenover gesteld.

⁶⁹ Bonney, 'Introduction' [*The rise of the fiscal state*], 13: default risk wordt gedefinieerd als 'the premium paid on a history of default'.

⁷⁰ Tracy, *Financial revolution*, 57-58; idem, *Holland*, 20.

⁷¹ R. Fruin, *Enquete ende informatie upt stuck van reductie ende reformatie van den schiltaele ... over landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere 1494* (Leiden 1876) 65-68 (Haarlem) en 167-169 (Leiden).

moeten we de resultaten van deze landsheerlijke enquête kritisch benaderen – beide steden waren erbij gebaat betalingsonmachtig over te komen en de schuld daarvan bij de landsheer of in ieder geval niet bij zichzelf te leggen – maar ook andere bronnen wijzen op dezelfde problemen.

Wat waren de oorzaken van deze problemen? De in vele opzichten extreme politiek van Karel de Stoute betekende een sterke toename van de belastingdruk in de Nederlanden. In zijn nog geen tien jaar durende regeringsperiode wist Karel evenveel beden los te krijgen van zijn onderdanen als zijn vader Filips de Goede in bijna een halve eeuw.⁷² In zijn proefschrift heeft J.W. Marsilje de betalingen van de stad Leiden aan de ‘overheid’ voor de periode 1463-1477 op een rijtje gezet. In die periode verdubbelde de som die Leiden aan de gewestelijke en centrale overheid afdroeg ruim.⁷³ De handel zal in deze periode zeker verstoord zijn door oorlogsvoering, maar hierbij ging het dan altijd om oorlogen aan de grenzen van de Bourgondische Nederlanden. De centrale gewesten, waaronder Holland bleven van militaire ingrepen verschoond.

Met de plotselinge dood van de laatste Bourgondische hertog op het slagveld voor Nancy in 1477, brak voor de Nederlanden een tijd aan van grote politieke onrust. Juist ook de kerngewesten werden hierdoor zwaar getroffen. De jonge en in regeringszaken onervaren dochter van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië (regering: 1477-1482), was onder grote externe druk van Frankrijk gedwongen om de gewesten met het Groot Privilege een grote mate van autonomie toe te kennen in ruil voor oorlogsmiddelen. De centralistische maatregelen van Karel de Stoute en Filips de Goede werden hierdoor voor een belangrijk deel weer ongedaan gemaakt. Na het vroege overlijden van Maria opereerde haar echtgenoot, Maximiliaan van Oostenrijk, van 1482 tot 1494 als regent voor hun zoon Filips de Schone (regering: 1494-1506). Met het aantreden van Maximiliaan van Oostenrijk nam de Habsburgse periode zijn aanvang in de Nederlanden.

Maximiliaan wenste de toegevingen van zijn vrouw aan de gewesten weer ongedaan te maken, maar had daar grote moeite mee als relatieve buitenstaander. Dit leidde tot grote erkenningsproblemen en opstanden tegen zijn bewind. Voorbeelden daarvan zijn de Vlaamse opstanden van 1484-1485 en 1488-1492. In Holland zien we de laatste uitbarstingen van de Hoekse en Kabeljauwse factiestrijd met Hoekse opstanden in verschillende steden, de Jonker Fransenoerlog (1488-1492) en het Kaas- en Broodspel (1491-1492) in West-Friesland. De politieke chaos in de Nederlanden ontwrichtte de economie in sterke mate. Door de kaperoorlog van Filips van Kleef, als onderdeel van de Vlaamse opstand, werd de handel over zee zwaar ontregeld.⁷⁴

De Staten van Holland bleven telkens trouw aan Maximiliaan van Oostenrijk. Dat betekende dat zij wel moesten meedelen in de kosten voor de onderwerping van Vlaanderen. In deze periode was het voor de vorst echter lastig om middelen los te krijgen van de onderdanen. Nadat met de dood van Karel de Stoute in 1477 direct gestopt werd met betalingen in de lopende bede, werd pas in 1480 opnieuw een bede geconsenteerd. Deze werd met terugwerkende kracht wel geldig vanaf 1478, duurde tot 1487 en bracht jaarlijks 60.000 lb. op. Daarna hebben de Staten tot het aantreden van Filips de Schone in 1494 geen meerjarige beden meer geconsenteerd. Wel werden nog enige buitengewone (extra-ordinaris) beden geheven in 1485, 1486, 1492 en 1494.⁷⁵ Door recent onderzoek van K. Bakker kunnen we de uitgaven van de stad Leiden aan het

---

⁷² A.G. Jongkees, ‘Vorming van de Bourgondische staat’ in: A.G. Jongkees (E.O. van der Werff, C.A.A. Linssen en B. Ebels-Hoving eds), *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees* (Hilversum 1990) 212-237, aldaar 233; vgl. Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 165, 172, 204-210.

⁷³ J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van de stad Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, +/- 1390-1477* (Hilversum 1985) 304-309 voor de data, eigen analyse. Om de ergste pieken (1472) en dalen (1467-1468) weg te filteren, is gebruik gemaakt van een voortschrijdend gemiddelde met een looptijd van vijf jaar.

⁷⁴ R. van Uytven, ‘Crisis als cesuur 1482-1494’, in: (*nieuwe*) *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5: *Nieuwe tijd* (Bussum 1980) 420-435; Kokken, *Steden en Staten*, 232; L. Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998) 51-52.

⁷⁵ Kokken, *Steden en Staten*, 216-222.

landsheerlijk gezag en oorlogskosten vergelijken met die uit de periode 1463-1477.⁷⁶ Het rekeningmateriaal waarop deze vergelijking is gebaseerd, heeft betrekking op de jaren 1477, 1484-1488, 1491 en 1493 en is dus helaas niet compleet. Met behulp van de gegevens van H. Kokken, die onderzoek deed naar de Staten van Holland in de periode 1477-1494 zijn ze echter goed te interpreteren. Opvallend is dat Leiden in de jaren dat er daadwerkelijk middelen afgedragen werden aan het landsheerlijke gezag niet minder betaalde dan in de laatste jaren onder Karel de Stoute. Ook was het verschil niet erg groot met de hier onderzochte periode 1505-1518. Wel moet vastgesteld worden dat in 1478-1479, 1488-1491 en 1493 niet of nauwelijks directe belastingen door de steden aan de landsheer werden voldaan, wat de totale middenstroom voor deze jaren kleiner maakt.

Daardoor kunnen we spreken van een afname van het absolute belastingniveau. De belastingdruk, het belastingniveau in verhouding tot de economische productie, hoeft echter niet per se afgenomen te zijn en kan zelfs toegenomen zijn, als de economische productie een nog grotere teruggang kende dan het belastingniveau. Het is onmogelijk om dit precies uit de bronnen op te maken, maar dat er sprake was van grote economische problemen in Holland staat buiten kijf. Marsilje stelt wel dat de belastingdruk in deze jaren sterk gestegen zou zijn.⁷⁷

Om in deze periode van grote economische moeilijkheden toch alle betalingsverplichtingen te kunnen voldoen, vooral aan de landsheer, verkochten de steden zeer veel renten. Er was vanaf de jaren 1480 bijna een constant inkomstentekort, wat opgevangen werd door de verkoop van renten. Allereerst renten waarvoor de individuele steden zelf garant stonden en die gefinancierd dienden te worden middels de eigen inkomsten,⁷⁸ maar ook de eerder genoemde gemeenlandsrenten, waarvoor de zes hoofdsteden minus Amsterdam gezamenlijk garant stonden en waarvoor de steden uit de domeininkomsten van de vorst terugbetaald zouden worden. In totaal werd zo voor 200.000 lb. aan renten verkocht. Van de uitkeringen uit de domeininkomsten van de vorst kwam echter maar weinig terecht, waardoor de steden alsnog opdraaiden voor de kosten. Pas in 1526 konden deze schulden afbetaald worden.⁷⁹

Twee doctoraalscripties bieden een gedetailleerd beeld van de financiële ontwikkelingen in beide steden. E. Sewalt benadrukt in zijn studie naar de Haarlemse financiën de doorslaggevende rol van de vorst.⁸⁰ De bijna jaarlijkse rente-emissies van de stad in de jaren 1470 en 1480 hadden boven alles ten doel om de afdrachten aan de landsheer te kunnen voldoen. Sewalt neemt aan, volgens mij ten onrechte, dat de stad voor deze renteverkopen steeds gecompenseerd werd door domeininkomsten van de vorst.⁸¹ Rond 1490 was dit systeem, waarin de stad telkens nieuwe renten verkocht om aan de eisen van de landsheer te kunnen voldoen, tot een maximum doorgevoerd. Juist toen maaide de landsheer als gevolg van het Kaas- en Broodspel alle grond onder het Haarlemse financiële systeem weg. Een deel van de Haarlemmers had zich bij de opstandelingen aangesloten, waarna de stad in mei 1492 door de Albrecht van

---

⁷⁶ K. Bakker, z.t. (onuitgegeven doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis Universiteit Leiden 2007) 21 (grafiek en tekst). Mijn dank gaat uit naar Kai Bakker voor het mij ter beschikking stellen van een digitale versie van zijn scriptie, helaas echter zonder de titel.

⁷⁷ J.W. Marsilje, 'Les modes d'imposition en Hollande (1477-1515)', *Publications du centre Europeen d'etudes Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 28 (1988) 159-171, aldaar 104: 'Sous Maximilien et ses successeurs, la charge fiscale connut un alourdissement sans précédent.'

⁷⁸ Ibidem, 105-106.

⁷⁹ J.D. Tracy, *A financial revolution*, 57-58; idem, *Holland under Habsburg rule*, 20; Meilink, *Inventaris archieven Staten van Holland*, 80; Kokken, *Steden en Staten*, 228-232. Verder onderzoek naar de uitgaven van deze gemeenlandsrenten en de financiële relaties tussen de landsheer, de Staten van Holland en de individuele steden is nodig.

⁸⁰ Sewalt, *Staet*, 107, passim. Marsilje, 'les modes' sluit zich daar bij aan (p.106: 'La vente des rentes était une forme de crédit d'État.')

⁸¹ Sewalt, *Staet*, 35, 44-46. Er zijn uit de tweede helft van de vijftiende eeuw wel verschillende stukken bekend waarin de vorst zich verplicht door Haarlem verkochte renten te vergoeden uit de domeinen, maar de schaal lijkt veeleer beperkt. F.W.J. Koorn, *Inventaris van het stadsarchief van Haarlem, 1245-1572* (Haarlem 2002) 107-108.

Saksen, stadhouder-generaal van de Nederlanden, onderworpen werd. Haarlem kreeg een boete van 24.000 lb. opgelegd en vele van de stedelijke privileges werden opgeschort, waaronder de toekenning van de inkomsten uit de grafelijke domeinen op Texel en Vroonergeest. Deze domeininkomsten dienden juist als basis voor veel renten. De stad kon haar lasten niet langer voldoen en veel burgers verlieten de stad vanwege de miserabele financiële situatie, waarvoor zij als poorter verantwoordelijk gehouden werden.⁸²

Bakker heeft in zijn scriptie de redenen voor de Leidse financiële problemen uiteen gezet. Binnen de draperie waren grote problemen ontstaan met het bekomen van stapelwol uit Calais. Individuele kooplieden durfden vanwege de kaperoorlog vanuit Vlaanderen niet meer op de stapel te varen. Het stadsbestuur besloot daarom vanaf 1491 zelf op de stapel wol in te kopen en deze vervolgens in Leiden weer te verhandelen onder de drapeniers. Op deze wijze probeerde men actief de connectiviteit van de *gateway*, die onder de oorlogsinvloeden ernstig achteruit gegaan was, op peil te houden. De bedragen die geïnvesteerd werden in stapelwol waren zeer groot: in 1491 kocht de stad wol voor 7.000 lb. sterling. Omgerekend is dat ongeveer 56.250 lb. van 40 groten Vlaams, wat 2,6 maal het gewone jaarinkomen van de stad was.⁸³ De stad kocht voor een belangrijk gedeelte op krediet, waardoor de reële belasting, buiten de rekeningen, misschien beperkt leek te blijven, maar toch liepen de schulden van de stad op de stapel snel op. Blijkbaar was men niet in staat om in de navolgende periode het geïnvesteerde kapitaal bij de drapeniers te claimen. Dezen hadden daarvoor zelf ook al grote schulden gemaakt in Calais, wat een aanwijzing kan zijn voor hun gebrek aan kapitaalkracht op dat moment. De stapelschuld was al snel de grootste schuldenpost van de stad, met 105.000 lb in 1494. Door het grote belang van de Engelse wol voor de stad, werd voorrang gegeven aan het afbetalen van deze schuld, waardoor voor de betaling van de stedelijke renten onvoldoende middelen overbleven.⁸⁴

De onmogelijkheid de rente-uitkeringen te voldoen zorgde voor nieuwe problemen. Voor de rentebetalingen stonden de steden immers garant; zij waren afgesloten op het lichaam van de stad. Dit betekende in de toen geldende rechtsopvatting dat individuele burgers aansprakelijk gehouden konden worden voor de stedelijke schulden. Renteniërs die hun uitkering niet kregen, zochten hun recht bij hun eigen lokale overheid, die als gevolg poorters van de in gebreke blijvende steden gijzelden en eventueel hun goederen afnamen. Veel rentehouders die hiertoe niet in staat waren, verkochten hun renten door aan machtige kerkelijke instellingen. Het gevolg hiervan was dat kooplieden de stad niet meer uit durfden uit angst voor represailles. De complete stedelijke economie kon op deze wijze afgesneden worden van de buitenwereld, waarmee de connectiviteit tot een nulpunt werd gereduceerd. De situatie voor de betreffende steden was natuurlijk onleefbaar.

Om deze problemen het hoofd te bieden, kon men niet anders dan de landsheer om bescherming vragen. Haarlem verkreeg al op 4 oktober 1492 rechtmatig uitstel van betaling voor haar renteschulden.⁸⁵ In 1494 verkregen ook Dordrecht, Leiden en Amsterdam een dergelijk uitstel, of *surseance*, van betaling. Amsterdam en Dordrecht hoefden niet lang gebruik te maken van de dergelijke regelingen, maar in Haarlem en Leiden treffen we ze tot ver in de zestiende eeuw aan.⁸⁶ Beide steden waren blijkbaar financieel zo verzwakt dat ze telkens bescherming nodig hadden van de centrale overheid.

---

⁸² Sewalt, *Staet*, 54-63; Marsilje, 'les modes', 105.

⁸³ De rekenmunt in de Leidse rekeningen is het pond Hollands van 30 groten Vlaams, de bedragen zijn hier omgerekend. Onder het gewone inkomen worden niet de inkomsten uit renteverkopen en incidentele inkomstenbronnen gerekend.

⁸⁴ Bakker, doctoraalscriptie, 23-29.

⁸⁵ Sewalt, *Staet*, 63; Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkeling', 37.

⁸⁶ I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* (Amsterdam 1922). Prins nam aan dat Haarlem rond dezelfde tijd als Leiden in 1494 voor het eerst een staat van atterminatie kreeg, wat pas door Sewalt ontkracht werd.

Wat hield een dergelijk uitstel in? De steden verkregen van de landsheer een zogenaamde ‘staat van atterminatie’, vaak kortweg als ‘staat’ aangeduid.⁸⁷ Hierin stonden de voorwaarden van het uitstel van betaling: voor welke uitgaven dit gold, wat de tegenprestatie was en hoe het toezicht geregeld was. We kunnen dit misschien enigszins vergelijken met het hedendaagse faillissement. Indien de betreffende stad onder nauw toezicht gesteld werd van de landsheer, kunnen we misschien zelfs spreken van ondercuratelestelling, hoewel we moeten oppassen dergelijke termen niet anachronistisch te gebruiken.⁸⁸ De precieze bepalingen verschilden per staat en dus per stad en periode. Er was sprake van een glijdende schaal, van een ‘losse’ staat, waarin alleen bepalingen met betrekking tot het opschorten van de schulden opgenomen waren, tot een zeer strikte, waarin landsheerlijke commissarissen het financiële bewind in ieder geval de jure in handen kregen en ook belangrijke politieke en rechterlijke macht konden uitoefenen. In het eerste geval verkoos de vorst de gemakkelijkste weg: de bestaande orde én de bede-inkomsten van de vorst werden op korte termijn beschermd ten koste van de schuldeisers. In het tweede geval was de tegenprestatie van de stad voor het verkrijgen van de staat erg groot: een belangrijk deel van de stedelijke autonomie moest worden opgegeven ten gunste van de vorst. Landsheerlijke ambtenaren namen het financiële beleid in handen en kregen bovendien verregaande bevoegdheden op politiek en rechtsprekend vlak. Toch lijken het steeds de steden te zijn geweest die een dergelijke regeling aanvroegen; zij werden niet opgelegd door de landsheer of afgedwongen door de schuldeisers. Dat is een belangrijk verschil met het hedendaagse faillissement, dat deels verklaard kan worden door de ernstige gevaren voor de poorters bij in gebreke blijven van de stad.

De eerste staten van Haarlem en Leiden (uit 1492 en 1494) waren nog niet erg strikt. Omdat de steden niet in staat bleken hun financiën in de gestelde termijn op orde te krijgen, werd het uitstel verlengd. Haarlem verkreeg een vernieuwde staat in 1497, net als Leiden. Het verschil met de voorgaande staten was niet erg groot: ook hier handelde het vooral om een uitstel van de betaling van renteschulden. De Haarlemse staat werd daarna weer voor vier jaar verlengd in 1501. Hier is evenwel sprake van een duidelijke breuk: de bepalingen waren veel strikter dan die uit de eerdere staten. Filips Wielant en Jean Roussel, twee Vlaamse juristen die werkzaam waren bij de Grote Raad van Mechelen, werden aangesteld als toezichthoudende commissarissen met vergaande bevoegdheden op politiek vlak. Zij mochten burgemeesters, schepenen, trossiers en zelfs vroedschappen benoemen en konden naar goeddunken wetten uitvaardigen.⁸⁹ De stedelijke accijnzen werden verpacht aan acht rijke poorters, waaruit bovendien twee trossiers verkozen werden. Op deze wijze werd de economische elite gebonden aan de financiën van de stad.⁹⁰ Anderzijds werd de financiële armslag van de stad vergroot, door niet alleen de achterstallige renten in surseance te geven, maar ook de lopende renten indien men die niet kon betalen. Interessant is bovendien dat de stad de helft gratie (vrijstelling) verkreeg in de landsheerlijke bede.⁹¹

Voor Leiden kennen we pas weer een verlenging uit 1504. Het stadsbestuur werd toen zelf in belangrijke mate verantwoordelijk gesteld voor de grote problemen en de landsheer besloot in te grijpen: “... aensiende ende merckende, dat sonder goede regel, oirden ende provisie te stellen up tregement ende policie van onser voirseyder stede van Leyden, dieselve stede gescepen es in corten tyde geheel ende al te vervallen ende te vergaen ...”⁹² Er werd een

---

⁸⁷ Meervoud ‘staten’; niet te verwarren met ‘Staten’ (het representatieve lichaam).

⁸⁸ Prins, *Faillissement* en H.G. Hamaker, ‘De stad Leiden in staat van faillissement’, *Verslagen en mededelingen van de vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsch recht*, I.VI (1898) 181-207 gebruikten respectievelijk de termen faillissement en onder curatelestelling wel.

⁸⁹ J.A. Fruin, *Instructie, voor de stad Haarlem ontworpen door Philips Wielant* (heruitgave uit *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*, nieuwe reeks, dl. 1 en 2 (1873-1874); Amsterdam 1874) 18-19 (afschrift van de staat van 1 september 1501: p.59-70).

⁹⁰ Sewalt, *Staat*, 79-80; Fruin, *Instructie*, 17.

⁹¹ Fruin, *Instructie*, 62.

⁹² Hamaker, ‘De stad Leiden’, 192 (afschrift van RAL, SA I, inv.nr. 480).

‘superintendent ende overhoeft’ aangesteld voor een periode van vier jaar: Floris Oem van Wijngaarden, raad in het Hof van Holland en al eerder belast met onderzoek naar de Leidse financiën. Hij kreeg ongeveer dezelfde bevoegdheden als de Haarlemse commissarissen, waardoor de stedelijke bestuurlijke autonomie in ieder geval *de jure* zwaar aangetast werd. Het aantal burgemeesters werd beperkt tot twee, terwijl evenzoveel trossiers werden aangesteld.

1.5 Conclusie

Aan het begin van de zestiende eeuw zag het er voor Haarlem en Leiden niet erg goed uit. Beide steden waren onder de grote financiële druk genoodzaakt een gedeelte van hun stedelijke bestuurlijke privileges op te geven, zowel op het vlak van de financiën als op het vlak van politiek en rechtspraak. De steden waren vanwege hun politieke inkapseling in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden en economische afhankelijkheid van buitenregionale import- en exportmarkten genoodzaakt geweest om meer investeringen te doen dan zij konden dragen. Om deze situatie het hoofd te bieden verkreeg men zogenaamde staten van atterminatie van de landsheer. Hiermee werd voorkomen dat Haarlem en Leiden hun connectiviteit in de ruimtelijke economie van de Nederlanden verloren. Aangezien de economie van beide steden sterk leunde op de export van de stedelijke productie, kon men zich absoluut niet veroorloven de gateway-functies voor de import van grondstoffen en de export van eindproducten te verwaarlozen. Dat hiervoor een prijs betaald moest worden, is duidelijk.

Aan de hand van de geconstateerde problemen kunnen we voor zowel Haarlem als Leiden wel spreken van een financiële crisis. De hypothese uit de inleiding, dat de problemen van de Hollandse steden aan het einde van de vijftiende eeuw de opmaat waren voor de constitutionele ontwikkeling die Tracy een financiële revolutie genoemd heeft, lijkt daarmee dieper onderbouwd. Het daaruit volgende verlies aan autonomie van de steden doet veronderstellen dat de financiële relaties tussen de vorst en de steden Haarlem en Leiden in de periode 1505-1518 primair bepaald zijn door de vorst. Van een onderhandelingspositie kan dan nauwelijks nog gesproken worden. Toch moeten we ervoor waken de ervaringen van Haarlem en Leiden op alle steden van Holland toe te passen. Bovendien duurde het sinds de eerste staten van atterminatie ongeveer twintig jaar voordat uiteindelijk overgegaan werd tot renteverkopen op het gemene land van Holland door de Staten van Holland, met de beden van vorstenwege als onderpand. De vraag werpt zich op hoe de financiële relaties tussen vorst en onderdanen zich in de tussenliggende periode tot 1515 ontwikkelden.

Hoofdstuk 2. De daadwerkelijke middenstroom: ordinaris beden, extra-ordinaris beden en omslagen

De steden Haarlem en Leiden waren door de enorme financiële druk afhankelijker van de vorst geworden. Tot ver in de zestiende eeuw moest deze laatste de steden de hand boven het hoofd houden, door telkens opnieuw uitstel van betaling te verlenen van de renteschulden. De onderhandelingsruimte van de steden lijkt hierdoor sterk te zijn beperkt. Het is de vraag waarom beide steden hun financiën niet op orde kregen. Duidelijk is in ieder geval dat de inkomsten geen structureel surplus boden ten opzichte van de inkomsten. Oude schulden bleven daardoor bestaan. In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij een specifiek gedeelte van de uitgaven van de steden, namelijk de afdrachten die gedaan werden aan of in naam van het landsheerlijke gezag. Na in hoofdstuk 1 de organisatie van de middenstroom van onderdanen naar vorst behandeld te hebben, staat hier de daadwerkelijke middenstroom centraal.

Hiertoe worden eerst de toegezegde beden gereconstrueerd vanuit de rekeningen van de ontvanger van de beden in Holland voor de periode 1505-1518. Deze gegevens worden aangevuld met een reconstructie van de omslagen vanuit de rekeningen van de gemeenlandsontvanger. De berekeningen geven een helder beeld van de middenstroom naar de vorst, maar zijn wel enigszins star: om de cashflow van de landsheer te garanderen, werden sommige beden geanticipeerd of werden renten verkocht, waarbij de grote steden garant stonden met hun bedebetalingen. Dit vinden we in de berekeningen meestal pas in tweede instantie terug. Deze variaties op het gepresenteerde beeld van de middenstroom staan daarom in de tweede paragraaf centraal. Daarna wordt aan de hand van steekproeven uit de stadsrekeningen stilgestaan bij de daadwerkelijke betalingen van de beide steden aan de landsheer. Vonden betalingen plaats op of vóór een gestelde termijn of liep de daadwerkelijke middenstroom achter op het gepresenteerde beeld?

Vanaf paragraaf 2.4 staat de vergelijking tussen Haarlem en Leiden meer centraal. In de hier bestudeerde periode vond een herziening van de schiltalen plaats, de basis waarop de beden en omslagen over de belastbare eenheden in Holland verdeeld werden. Ik zal laten zien wat de gevolgen waren voor de Haarlemse en Leidse middenstroom naar de landsheer. Ten vijfde zal stilgestaan worden bij de gratiën die Haarlem en Leiden kregen in hun bedebetalingen. Hoeveel hoefden beide steden uiteindelijk niet te betalen? Wat waren de verschillen? Hierna zal aan de hand van de stadsrekeningen worden gekeken naar de rol die de middenstroom naar de landsheer speelde in de financiën van de beide steden. Ook de betalingen aan renten, die in vroeger jaren waren aangegaan om aan de financiële pressie van de landsheer te kunnen voldoen, zullen hierbij meegenomen worden. Bij wijze van conclusie zal de daadwerkelijke middenstroom van Haarlem en Leiden naar de landsheer worden vergeleken.

2.1 De basis: kwantificatie van de ordinaris beden, extra-ordinaris beden en omslagen in Holland, 1505-1518

Tracy heeft in zijn artikel 'The taxation system of the county of Holland' baanbrekend werk gedaan op het gebied van het belastingniveau in de zestiende eeuw in Holland.⁹³ Voortbordurend op het algemenere werk van vooral Blok uit de negentiende eeuw⁹⁴, maakte hij voor het eerst gebruik van het goed bewaard gebleven en uitgebreide rekeningmateriaal op gewestelijk niveau en reconstrueerde hij het belastingniveau in het zestiende-eeuwse Holland. Tracy's werk vangt echter pas aan in 1519.

In het kader van zijn proefschrift over het functioneren van de Staten van Holland tijdens de periode van minderjarigheid van Karel V en dus het eerste regentschap van Margaretha van Oostenrijk (1506-1515), heeft Ward geprobeerd een overzicht te geven van de door de Staten

---

⁹³ Tracy, 'The taxation system'.

⁹⁴ P.J. Blok, 'De financiën van het graafschap Holland', *Bijdragen en mededelingen voor vaderlandsche geschiedenis* derde reeks, 3 (1886) 36-130.

toegezegde beden.⁹⁵ Voor een precies onderzoek naar de financiële relaties tussen de vorst en zijn onderdanen schiet dat overzicht echter tekort. Ward gaat alleen in op de bruto lasten, dus de totale bedragen die door de Staten van Holland geconsenteerd werden. Wat hiervan netto voor zowel de landsheer als de steden overbleef wordt niet duidelijk. Veel steden en dorpen hadden immers recht op gratiën, kwijtschelding door de landsheer van een bepaald deel van de bede. Zonder gegevens hierover is het onmogelijk een goed beeld te krijgen van het belastingniveau. Ten tweede maakt Ward te weinig onderscheid tussen ordinair beden, extra-ordinair beden en omslagen. Dit is gedeeltelijk in navolging van de vroeg zestiende-eeuwse Hollanders⁹⁶, maar zorgt voor een slechte aansluiting bij het werk van Tracy. Hieronder zal ik op dit punt wel duidelijk zijn en gebruik maken van vaste onderscheidingscriteria. Ten slotte bevat het overzicht van Ward enige innerlijke tegenstrijdigheden en feitelijke fouten.⁹⁷ Deze problemen maken het overzicht van Ward slecht bruikbaar voor het doel van deze studie. Daarom is hier besloten de betreffende bronnen aan nieuw onderzoek te onderwerpen.

Qua bronnen is dat goed mogelijk, hoewel het helaas niet mogelijk is verder terug te gaan in tijd. Vanaf 1507 zijn de afgesloten en gecontroleerde rekeningen van de ontvangers van de beden in Holland bijna allemaal bewaard gebleven.⁹⁸ Uit de periode daarvoor is wel materiaal overgeleverd, maar slechts incidenteel. De aanvang van dit onderzoek valt dus ongeveer samen met de aanvang van serieel bederekeningmateriaal. Door terug te rekenen kan 1505 als het beginpunt van de resultaten gelden.⁹⁹ Het eindpunt is 1518, omdat vanaf 1519 de resultaten van Tracy's onderzoek beschikbaar zijn.

Omdat de rekeningen van de ontvanger van de beden in Holland niet per jaar maar voor een steeds verschillend aantal bedetermijnen en beden werden opgesteld, en daarbij verschillende rekeningen op dezelfde termijn betrekking konden hebben, moest er voor het verkrijgen van de jaarwaarden behoorlijk wat omgerekend worden. Hierbij zijn de waarden voor de gratiën steeds proportioneel gesteld, dus afgemeten naar de bruto bedelast per jaar. Waar op basis van kwalitatieve aanwijzingen afgeweken is van deze proportionering, wordt dat expliciet vermeld in de uitleg en verantwoording bij de bijlagen. In de bijlage 1 en 2 wordt een overzicht gegeven van alle beden in de periode 1505-1565 op basis van mijn eigen onderzoek en de gegevens bij Tracy. Extra-ordinair beden en omslagen die niet op de gebruikelijke termijnen van St.-Jan (25 juni) of kerst (25 december) vielen, zijn ingeschreven onder de termijn die daar het dichtst bij valt.¹⁰⁰ Alle

---

⁹⁵ Ward, *Cities and States*, 137-163, met name 148-155.

⁹⁶ Ward geeft dit zelf ook aan: *ibidem*, 138; een duidelijk voorbeeld hiervan is NA, GRK, inv. 3409. Willem Goudt, rentmeester van de beden in Holland en opsteller van het stuk, heeft het op de voorkant van de rekening over een omslag, terwijl de heffing alle kenmerken van een bede draagt (hij inde de bede zelf, veel steden krijgen gratie) en even verderop in de inleidende tekst ook door hem als bede wordt aangehaald (f.1).

⁹⁷ De in de tekst (148-156) opgenomen (vermeende) beden en omslagen komen niet altijd terug in het in Ward, *Cities and States*, 150 opgenomen overzicht van beden en omslagen. In het genoemde overzicht wordt voor 1514 een vierjarige bede (acht termijnen) van 82.500 lb. per jaar aangeduid. Deze bede met een *totaalwaarde* van 82.500 lb. had echter slechts een looptijd van een jaar (twee termijnen van 41.250 lb.). De vierjarige bede uit 1516 van 66.666 lb. over Holland wordt aangegeven als 66.666 lb. *per jaar*, terwijl dat de totale som voor deze bede was (jaarlijks moest Holland dus 16.667 lb. opbrengen in deze bede, of 8.333 lb. per termijn). Als opmerking is bij deze bede opgenomen dat dit het aandeel van Holland was in de 500.000 lb. over alle Habsburgse Nederlanden voor de reis van Karel V naar Spanje. Het totaalbedrag van deze bede was echter 400.000 lb. Zie bijlage 2 voor een overzicht met bronvermelding.

⁹⁸ De ontvanger van de beden in Holland wordt even vaak aangeduid als de rentmeester-generaal van Noord-Holland. Het ontvangerschap van de beden was een meer toegespitste omschrijving van zijn taken. In de hier bestudeerde periode gaat het om Jacob Goudt (1507-1510) en zijn neef Willem Goudt (1510-1543). Over de relatie tussen Jacob Goudt en Willem Goudt: Tracy, 'Taxation system', 77, noot 47 en Ward, *Cities and States*, 127.

⁹⁹ Uit de Haarlemse en Leidse stadsrekeningen blijkt dat de beden die in NA, GRK, inv.nr. 3404 verantwoord worden daadwerkelijk de enigen waren die in 1505 en 1506 loop hadden.

¹⁰⁰ Hierbij is geen harde jaargrens aangehouden. Zo kan het zijn dat extra-ordinair bede H van 60.000 lb. in februari 1513 geheven werd, maar hier onder 1512 geboekt is (zie bijlage 2).

geldbedragen in deze studie zijn, tenzij anders vermeld, uitgedrukt in ponden van veertig groten Vlaams.

In hoofdstuk 1 is al stilgestaan bij het onderscheid tussen beden en omslagen. In de hier bestudeerde periode viel dat onderscheid echter niet altijd even gemakkelijk te maken, laat staan dat dit in de rekeningen op eenduidige wijze terug te vinden is. Door het samenvallen van het gemeenlandsontvangerschap en het ontvangerschap van de beden in de handen van Jacob en Willem Goudt in verschillende jaren, was een onderscheid naar archiverende instantie (Staten van Holland en de Grafelijkheidsrekenkamer) onvoldoende, zoals hieronder bij een bespreking van de omslagen zal blijken. Daarom is hier vastgehouden aan de volgende twee criteria voor het onderscheid.

Allereerst wordt gekeken naar de wijze van *inning* van de heffing: beden werden door de rentmeester van de beden in zijn geheel zelf geïnd. In de rekeningen vinden we dan ook per kwartier alle belastbare eenheden met hun quota ingeschreven. In het geval van omslagen werden de heffingen in de kwartieren door de rentmeesters-particulier geïnd, die dezen dan afdroegen aan de centrale ontvanger van de omslag, de ontvanger van het gemene land. In dit geval vinden we in de centrale rekening slechts per kwartier de sommen die door de rentmeesters-particulier afgedragen waren. Directe heffing of heffing via de rentmeesters-particulier geldt dus als eerste indicator.

Daarnaast wordt gekeken naar de aanwezigheid van gratiën. Omslagen, primair bedoeld voor de huishoudelijke kosten van de Staten van Holland zelf, waren in principe vrij van gratiën. In ieder geval vinden we ze in de rekeningen van de omslagen niet terug. Deze heffingen werden door de Staten zelf voorgesteld en geconsenteerd, en het is derhalve logisch dat alle steden daarin hun aandeel moesten dragen. Wie moest immers bepalen wie recht zou hebben op een vrijstelling? De beden waren het belangrijkste onderhandelingspunt tussen vorst en onderdanen in de Staten van Holland en de zes stemgerechtigde steden konden door middel van gedeeltelijke vrijstellingen van betaling door de landsheerlijke ambtenaren gemasseerd worden richting een consent. In de loop der tijd was de gratie een terugkomend onderdeel van de beden geworden. De aard van de omslagen als heffing door en voor de onderdanen zelf stond een dergelijke traditie van gratieverlening in de weg. De aan- of afwezigheid van gratiën in de rekeningen van de heffingen is aldus gebruikt als tweede criterium in het onderscheid tussen beden en omslagen.

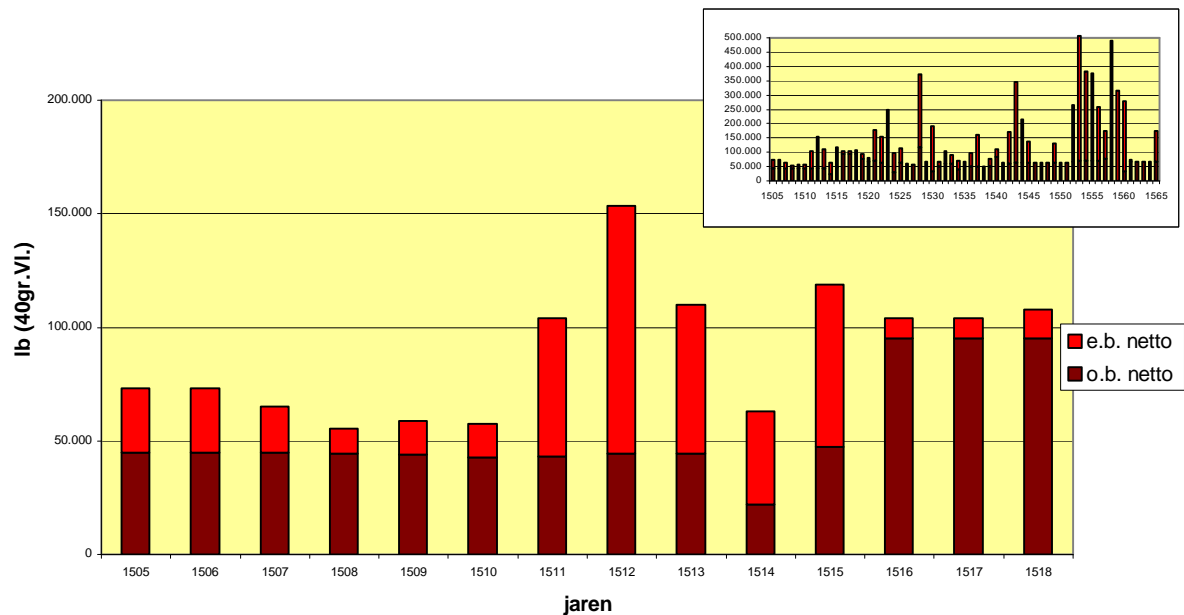
Figuur 2.1 geeft een overzicht van de netto ordinarij en extra-ordinarij beden in Holland in de periode 1505-1518, met daarbij een inzet voor de jaren 1505-1565 ter vergelijking. Het gaat hier om de bruto geconsenteerde bedragen, met aftrek van de gratiën. De inningskosten, bestaande uit bijvoorbeeld de wedde van de rentmeester van de beden of proceskosten, worden hier gezien als overhead van de landsheer zelf en dus tevens als onderdeel van de middenstroom van de onderdanen naar de landsheer.

De grafiek laat zien dat de ordinarij beden, vernieuwd in 1508, 1511 en 1515, een zeer constant niveau hadden gedurende het grootste gedeelte van de hier onderzochte periode. De bruto waarde was 60.000 lb. per jaar. Per kerst 1515 ging een nieuwe ordinarij bede in van 100.000 lb. bruto per jaar, die de Staten van Holland geconsenteerd hadden bij de blijde inkomst van Karel V als graaf in Holland in juli. Dit was bovendien de eerste ordinarij bede die volgens de nieuwe schiltalen omgeslagen werd. De kleine dip in 1514 wordt veroorzaakt door het ontbreken van een ordinarij bede voor de termijn van kerst 1514. Ook op St.-Jan 1515 werd geen ordinarij bede geheven, maar dat werd enigszins gecompenseerd door de hogere waarde van de nieuwe ordinarij bede. De ordinarij beden die vanaf kerst 1519 volgden, hadden een constant niveau van 80.000 lb. bruto per jaar tot 1540, en daarna van 100.000 lb. per jaar.

Het relatief constante beeld van de ordinarij beden staat in fel contrast met dat van de extra-ordinarij beden. Dit wordt natuurlijk in eerste instantie verklaard door het karakter van deze beden, ad hoc verleend voor vast omschreven doelen, meestal om te voorzien in de noden van de vele vorstelijke oorlogen die de zestiende eeuw kenmerken. De periode 1505-1518 staat daarbij in contrast met bijvoorbeeld de jaren 1520, of de uitzonderlijke jaren 1550. In deze jaren

waren de extra-ordinaris bedden immers goed voor het merendeel van de bede-inkomsten van de vorst. Dat was in de hier primair bestudeerde periode slechts het geval in de jaren 1511-1515, en voor 1514 en 1515 dan vooral door de tegenvallende inkomsten uit de ordinaris bede.¹⁰¹

Grafiek 2.1: Netto ordinaris en extra-ordinaris bedden in Holland, 1505-1518, inzet 1505-1565

Bron: NA, GRK, inv.nrs. 3404-3417; NA, SvH, inv.nrs. 2193, 2195; Tracy, 'Taxation system', 108-109 (bijlage 1-2).

Op basis van bovenstaande gegevens zou men kunnen vaststellen dat de hier onderzochte periode er een was van een relatief laag belastingniveau. De stroom van middelen van onderdanen naar vorst lijkt gedurende een behoorlijk lange periode beperkt geweest te zijn in verhouding met navolgende perioden. Vooral de scherpe pieken van de navolgende periode ontbreken. Door gebrek aan gegevens, kunnen we voorsnog de voorafgaande periode niet in de vergelijking betrekken. Vanwege het gebrekkige aantal bederekeningen op gewestelijk niveau, zou uitsluitend een goed beeld gereconstrueerd kunnen worden door de lastige analyse van de bedebetalingen in de stadsrekeningen, of mogelijk via de rekeningen van de ontvanger-generaal van de Nederlanden die te Lille bewaard worden.

Gezien de voortdurende oorlog en oorlogsdreiging aan de oostgrenzen van het graafschap door het hevig oploeiende conflict met de hertog van Gelre, is een lichte in het belastingregime evenwel niet erg waarschijnlijk. Het beeld uit grafiek 2.1 wordt dan ook verregaand genuanceerd als we de omslagen in onze beschouwingen opnemen. Deze werden in principe weliswaar door de Staten van Holland voorgesteld, geheven en geïnd om te voorzien in de eigen kosten, maar in de hier onderzochte periode werden ook vele omslagen geconsenteerd om te voorzien in oorlogskosten, troepenlichtingen en om gesloten verdragen te bekrachtigen.¹⁰² Deze omslagen werden geheven door de rentmeesters-particulier van de kwartieren, welke in dienst van de Staten waren, maar werden vervolgens in veel gevallen afgedragen aan de rentmeester van de bedden, die in dat geval als gemeenlandsontvanger optrad. Dat een ambtenaar zowel in dienst was van de landsheer als van de Staten, was in deze periode nog niet uitzonderlijk.¹⁰³ Aangezien bepaalde omslagen werden verantwoord in de rekeningen van de bedden en niet in die van gemeenlandsomslagen, lijkt het onwaarschijnlijk dat de Staten van

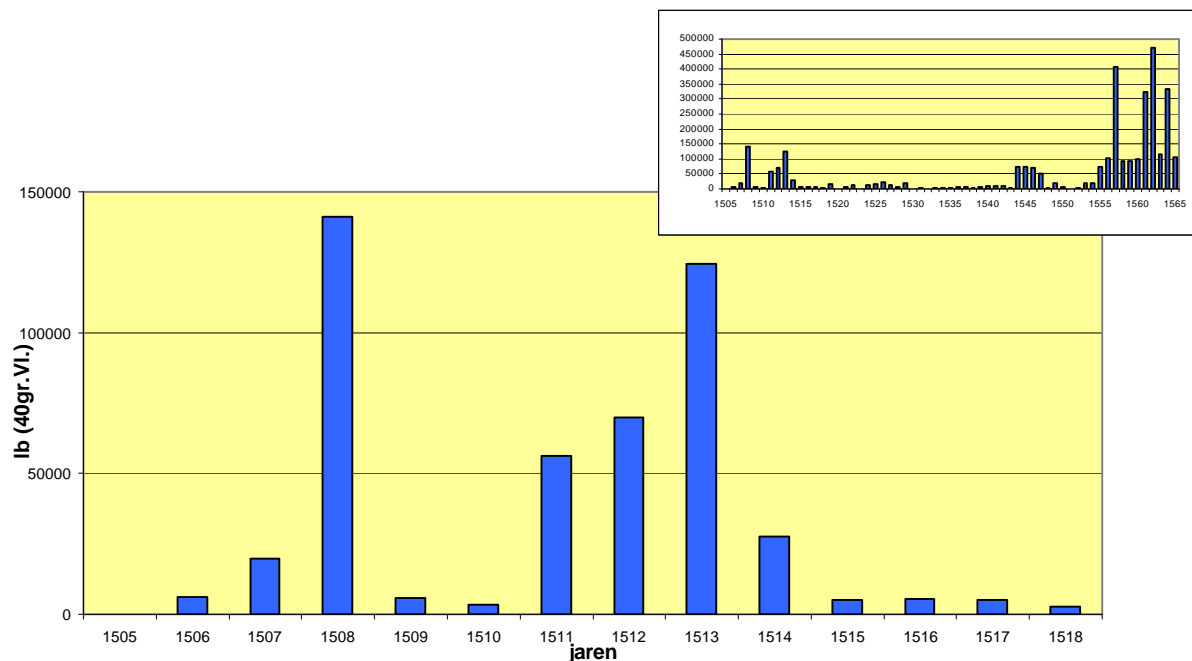
¹⁰¹ Dit geldt in eerste plaats puur cijferkundig, maar daarnaast zou de behoefte aan hoge extra-ordinaris bedden in deze jaren ook lager geweest zijn bij normale inkomsten uit de ordinaris bede.

¹⁰² Zie bijlage 3 voor een overzicht van de omslagen in de periode 1505-1518.

¹⁰³ Ter Braake, 'In the service'; idem, *Met recht en rekenschap*, 165-179.

Holland de rentmeester van de beden uit eigen beweging gevraagd hebben de omslagen te innen als gemeenlandsontvanger.¹⁰⁴ Bij het proces van de aanvraag en consentering van deze omslagen wordt in het volgende hoofdstuk uitvoerig stilgestaan. Hier voldoet de vaststelling dat de grote omslagen in de jaren 1505-1518 werden ingezet in het (mede)belang van de vorst en in ieder geval gedeeltelijk door zijn ambtenaren geïnd werden. Aldus moeten zij meegenomen worden bij een beschouwing van de middelstroom van de onderdanen naar de vorst.

In grafiek 2.2 zijn de omslagen voor de periode 1505-1518 op een rijtje gezet, met een inzet voor de jaren 1505-1565 ter vergelijking. De exceptionele hoogte van de omslagen in de periode 1505-1518 valt direct op. Hierbij moet worden aangetekend dat een aantal heffingen die Ward voor omslagen aanzag hier zelfs worden beschouwd als extra-ordinaris beden.¹⁰⁵ Pas in 1544, na de introductie van de zogenaamde ‘nieuwe middelen’, waaronder accijnzen op gewestelijk niveau, gingen de inkomsten uit de omslagen weer omhoog. De basis waarop deze geheven werden, was echter geheel anders dan in de jaren 1505-1518.¹⁰⁶ Toch duurde het nog tot 1557 tot het niveau van 1508 en 1513 geëvenaard en direct ook ver overtroffen werd. De omslagen van 1506, 1509-1510 en 1515-1518 kunnen we beschouwen als voorziening in de normale onderhoudskosten van de Staten van Holland, bijvoorbeeld om de gemeenlandsrenten uit de Utrechtse oorlog (1481-1483) af te lossen en de wedde en gemaakte kosten van de

Grafiek 2.2: omslagen in Holland, 1505-1518, inzet 1505-1565

Bron: NA, SvH, inv.nrs. 1740-1762, 2185-2197, 2357-2358; NA, GRK, inv.nrs. 3411, 4987; Tracy, *Taxation system*, 115-117 (bijlage 3).

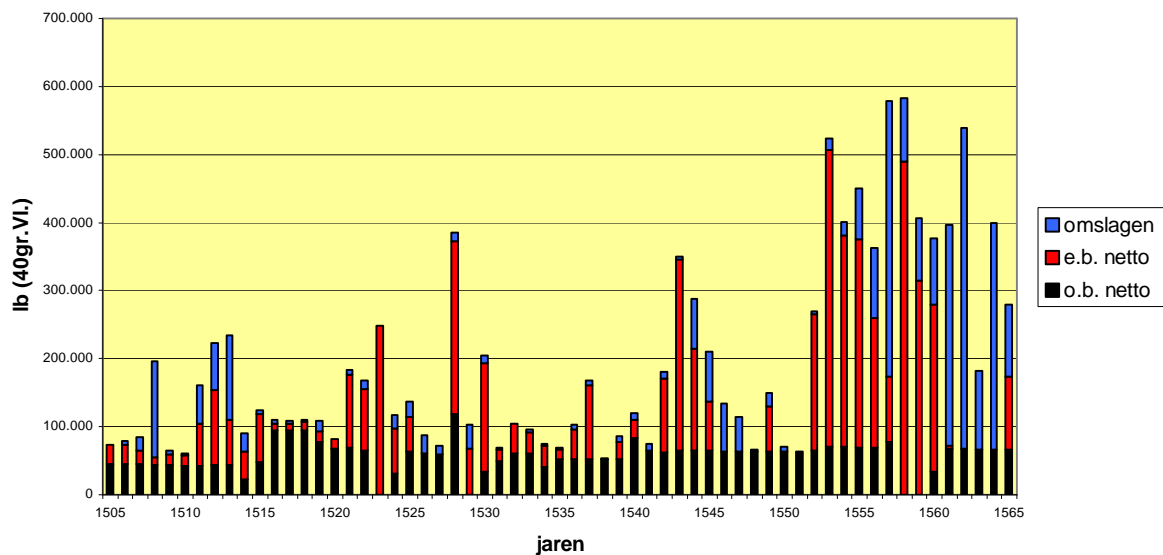
¹⁰⁴ NA, SvH, inv.nr. 2191 is de ‘6e rekening van Willem Goudt ...’ Het gaat hier om een omslag, maar de nummering sluit aan bij die van de bederekeningen. Een al te strikte verdeling naar het archief waarin de rekeningen zich nu bevinden is niet vol te houden: in NA, GRK, inv.nr. 3411 en 4987 worden omslagen verantwoord, terwijl NA, SvH, inv.nr. 2193 en 2195 betrekking hebben op heffingen die hier als extra-ordinaris beden beschouwd worden en niet als omslagen.

¹⁰⁵ Ward, *Cities and States*, 150: ‘omslagen’ 2 en 3 in 1513 van 60.000 lb. en 75.000 lb. verschijnen hier als extra-ordinaris beden H en I in tabel 1.

¹⁰⁶ Deze omslagen werden niet middels de schiltalen, maar middels nieuwe provinciale accijnzen, imposten en heffingen op de morgentalen opgebracht. Voor de verhoudingen tussen deze heffingen: Tracy, *Taxation system*, 116.

landsadvocaat te voldoen. Dit geldt op misschien een enkele uitzondering na ook voor de rest van de omslagen tot 1544. Het lagere niveau van de extra-ordinaris beden in de periode 1505-1518 in vergelijking met de periode daarna werd dus opgevangen door buitengewone omslagen die ingezet werden voor oorlogsdoeleinden. Dit is in tegenspraak met Tracy, die beweerde dat de omslagen vóór de jaren 1550 zelden van enige betekenis waren.¹⁰⁷

De consequenties van het exceptioneel hoge omslagenniveau blijken uit grafiek 2.3, waarin de netto beden en omslagen uiteen gezet zijn. In tegenstelling tot het eerder gepresenteerde beeld uit de beden, blijkt er nu geen sprake te zijn van een lager belastingniveau in de periode 1505-1518, in vergelijking met latere perioden. Tot de jaren 1550 kunnen we eigenlijk spreken van een relatief gelijk blijvend of zich zeer langzaam ontwikkelend belastingniveau. Weliswaar zien we een (soms snel) toenemende hoogte van de pieken in bepaalde oorlogsjaren (1508, 1512, 1513, 1523, 1528, 1543, vanaf 1552), maar steeds lijkt het belastingniveau terug te keren naar ongeveer hetzelfde niveau. Binnen de hier onderzochte periode zien we vanaf 1511 wel een structurele verhoging van het belastingniveau. De bijzondere hoogte van de omslagen in 1508 veroorzaakt voor dat jaar al een piek.

Grafiek 2.3: Belastingniveau in Holland: netto ordinaris en extra-ordinaris beden en omslagen in Holland, 1505-1565.

Bron: NA, GRK, *inv.nrs.* 3404-3417, 4987; NA, *SvH*, *inv.nrs.* 1740-1762, 2185-2197, 2357-2358; Tracy, *Taxation system*, 108-109, 115-117 (bijlagen 1-3).

Er is een aanzienlijk verschil tussen de resultaten uit grafiek 2.3 en die van Blockmans voor Holland in de periode 1492-1536 in zijn beschouwing over de Bourgondische staatsfinanciën.¹⁰⁸ Ook als we, zoals Blockmans, de bruto bede-inkomsten gebruiken komen de cijfers in het geheel niet overeen. Het beeld dat zich opdringt uit de cijfers van Blockmans is er één van een grote middenstroom van onderdanen naar vorst in de periode 1516-1524, met daarvóór en vanaf 1530 minder hoge belastingniveaus. Op basis van de netto inningsgegevens uit de rekeningen van de rentmeesters van de beden in Holland en uit de omslagenrekeningen van de

¹⁰⁷ Tracy, *Financial revolution*, 33.

¹⁰⁸ Blockmans, 'The Low countries in the Middle Ages', 303; de ruwe data zijn online beschikbaar op <http://www.le.ac.uk/hi/bon/ESFDB/frameset.html> → resources → \block*. * → \block\nethd013.txt. De laatste zijn hier gebruikt voor de vergelijking.

gemeenlandsontvangers moeten we dit beeld verwerpen.¹⁰⁹ Dergelijke aanpassingen op basis van nieuw onderzoek werden overigens in meer algemene zin al bij de verschijning aangekondigd.¹¹⁰

Zeer bewust is tot nu toe steeds van het absolute *belastingniveau* gesproken en niet van relatieve *belastingdruk*. Het belastingniveau is hierbij steeds uitgedrukt in een vaste eenheid, de Hollandse pond van veertig Vlaamse groten. Van de Vlaamse groot wordt in de literatuur overigens aangenomen dat hij tamelijk waardevast was, net als later de Hollandse gulden in de zeventiende en achttiende eeuw.¹¹¹ Veel auteurs gebruiken uitsluitend dit absolute belastingniveau en staan niet stil bij de belastingdruk.¹¹² Pas toen historici structurele internationale vergelijkingen en langetermijnanalyses gingen uitvoeren, zijn zij zich echt bewust geworden van de beperkingen van onderzoek naar het absolute belastingniveau, uitgedrukt in rekenmunten.¹¹³ Het is immers maar de vraag wat de reële waarde was van de rekenmunt en hoe deze absolute cijfers zich tot de totale belastbare taart verhielden.

Belastingdruk kunnen we definiëren als het percentage van de productie dat afgedragen moet worden aan de overheid, waarbij in dit geval het lokale niveau buiten beschouwing blijft. In het geval van dit onderzoek wordt expliciet niet gekeken naar de inkomsten die de vorst uit tollens en andere indirecte belastingen verkreeg. Het deel hiervan dat op de gewestelijke bevolking drukte en niet op buitenlandse handelaars, zou zeker mee genomen moeten worden bij een complete beschouwing van de belastingdruk; dat valt evenwel buiten het kader van deze studie. Hier wordt alleen rekening gehouden met de netto ordinaris en extra-ordinaris beden en de omslagen.

Voor Holland bestaan voor deze periode geen directe gegevens over de gewestelijke productie. Wel hebben we enige aanknopingspunten. Ward heeft op basis van een plan voor de opzet van een permanente defensiemacht het belastbaar vermogen in Holland in 1512 op 3.900.000 lb. geschat.¹¹⁴ Dat zou voor dat jaar een belastingdruk van bijna 6% opleveren.¹¹⁵ Indien we voor de gehele periode 1505-1518 het belastbaar vermogen gelijk veronderstellen, zou de belastingdruk schommelen tussen 2% (1510) en 6% (1513).¹¹⁶

Het beeld van het belastingniveau is er één van een zeer lichte stijging tot in de jaren 1550. Dan verdrievoudigt het belastingniveau bijna ten opzichte van de voorgaande 45 jaar. Dit is heel duidelijk te zien in grafiek 2.4, waarin het belastingniveau uitgedrukt is in een gemiddelde waarde voor elke tien jaar. De bevolking is in deze periode waarschijnlijk behoorlijk toegenomen.¹¹⁷ De reële lonen van deze bevolking zijn wel achteruit gegaan, maar niet zo sterk

---

¹⁰⁹ Blockmans baseerde zich op gegevens uit regionale bronnen, voornamelijk de stedelijke rekeningen (mededeling van de auteur).

¹¹⁰ R. Bonney, 'Introduction' [*The Rise of the fiscal state*] 1.

¹¹¹ H. E. van Gelder, *De Nederlandse munten. Het complete overzicht tot en met de komst van de euro* (achtste herz. druk; Meppel 2002) 57; P. Spufford, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970) 13-28; Bonney, 'Introduction', 16.

¹¹² Tracy, 'Taxation system' en idem, *Financial revolution* is hier een goed voorbeeld van. Ward besteedt wel kort aandacht aan de het belastbaar vermogen in 1512 ('taxable wealth'; *Cities and States*, 148) en Blockmans, 'The Low Countries', 301-304 probeert vooral door vergelijking tussen de kerngewesten uitspraken te doen over de belastingdruk.

¹¹³ Vooral het eerder genoemde ESF-project over de ontwikkeling van staatsfinanciën heeft hieraan bij gedragen. Men probeerde hier voor het eerst structureel het belastingniveau uit te drukken in tonnen zilver. R. Bonney, 'Introduction', in: Bonney, *Economic systems and state finance*, 1-18, aldaar 15-17.

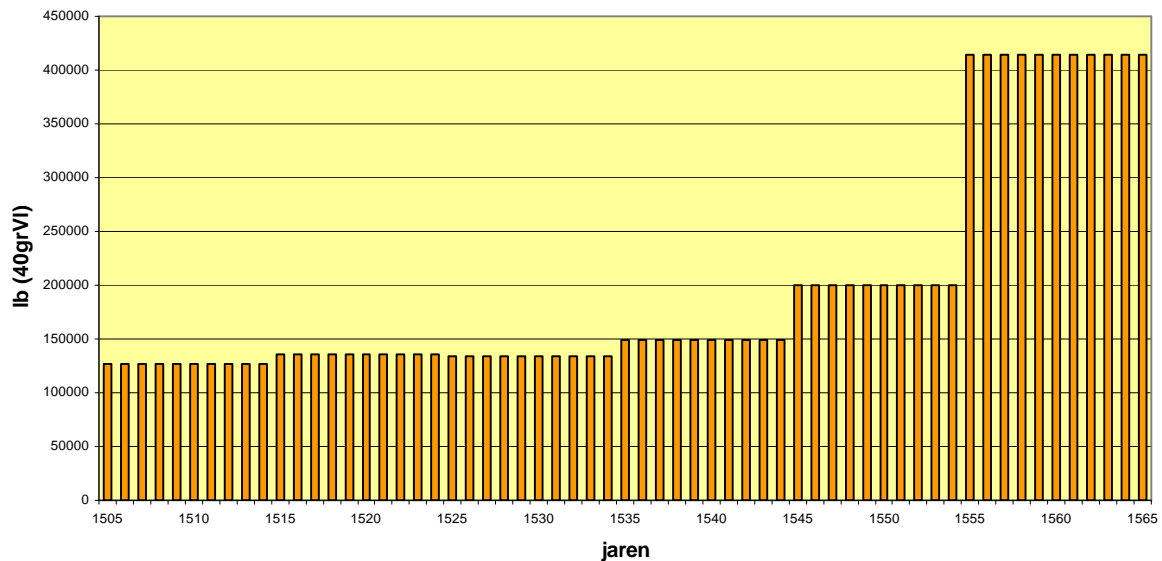
¹¹⁴ Ward, *Cities and States*, 148 en 234.

¹¹⁵ Totalen netto ordinaris en extra-ordinaris beden en omslagen 1512: 223.583 lb. ($223.583/3.900.000 \cdot 100 = 5,7$)

¹¹⁶ 1510: $60745/3.900.000 \cdot 100 = 1,6$; 1513: $234115/3.900.000 \cdot 100 = 6,0$.

¹¹⁷ De zestiende en het begin van de zeventiende eeuw worden gezien als perioden van een zeer snelle bevolkingstoename: A. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: (nieuwe) *Algemene geschiedenis der Nederlanden* dl. 5: *Nieuwe tijd* (Bussum 1980) 102-168, aldaar 129. Voor een indicatie is gewerkt met de Hollandse bevolkingscijfers van 1514 (275.000) en 1622 (672.000), die een groei van ongeveer 80% opleveren voor de periode 1505-1565. Hierbij is bij gebrek aan betere cijfers uitgegaan van een lineair verband. Deze cijfers zijn zeer onbetrouwbaar en worden slechts indicatief gebruikt. Duurte, oorlog en ziekten zullen in realiteit hele andere bevolkingscijfers veroorzaakt hebben. L. Noordegraaf,

dat zij de groei van de bevolking teniet doen.¹¹⁸ Als we enige pieken aan het begin van de jaren 1540 buiten beschouwing laten, lijkt het er op dat de belastingdruk tot ongeveer 1550 niet gestegen en misschien zelfs licht gedaald is.

Grafiek 2.4: belastingniveau in Holland 1505-1565, gemiddelden per tien jaar

Bron: NA, GRK, *inv.nrs.* 3404-3417, 4987; NA, *SvH*, *inv.nrs.* 1740-1762, 2185-2197, 2357-2358; Tracy, *Taxation system*, 108-109, 115-117 (bijlagen 1-3).

2.2 Instrumenten voor cashflow: leningen, anticipaties en renten

De rekeningen van de bedden laten ons in grote lijnen de middenstroom van de steden naar de landsheer zien. Toch kan deze middenstroom hier en daar vertraagd of juist versneld geweest zijn, zonder dat dat naar voren komt in het bovenstaande overzicht. Vooral in tijden van oorlog was er soms op zeer korte termijn behoefte aan grote sommen geld, waarover de landsheer evenwel geen beschikking had op dat moment. We kunnen dit aanduiden als problemen van cashflow. Zowel de landsheerlijke ambtenaars als de onderdanen in de Staten van Holland konden als de nood aan de man was evenwel zeer creatief zijn in het vinden van instrumenten om snel geld op te brengen. Cruciaal hierbij is dat er niet méér middelen aan de vorst geconsenteerd werden, maar dat de tijd waarop de middelen aan de vorst toekwamen vervroegd werd. Dat was althans de insteek van de onderdanen in de Staten van Holland, hoewel men kan betwijfelen of dat in de praktijk en op langere termijn altijd bereikt kon worden. Hieronder wordt stilgestaan bij de verschillende wijzen waarmee op (zeer) korte termijn geld opgebracht werd.

Een mogelijkheid voor het landsheerlijk gezag kon zijn om geld te lenen op de Antwerpse kredietmarkt. Omdat de onderdanen in de periode 1505-1518 in principe niet bij dergelijke leningen betrokken waren, heb ik geen direct onderzoek gedaan naar de omvang van deze leningen. Omdat de kredietwaardigheid (of vooral: betrouwbaarheid) van de vorst zelf in twijfel getrokken werd door de bankiers, was zijn woord meestal onvoldoende voor het afsluiten van

---

Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650 (Bergen 1985) 182 wijst op de grote onbetrouwbaarheid van bevolkingscijfers vóór circa 1560.

¹¹⁸ Hier is gewerkt met de gegevensverzameling van J.L. Van Zanden: <http://www.iisg.nl/hpw/brenv.php>. Het gaat hierbij om een samenvoeging van loon- en prijsgegevens uit instellingsrekeningen, zoals bijvoorbeeld kloosters. Hoewel de cijfers zouden gelden voor de westelijke Nederlanden, hebben deze cijfers bovenal betrekking op Holland. Deze cijfers zijn slechts indicatief. De indexgegevens zijn omgewerkt tot 1505=100. De cijfers van Van Zanden zijn grotendeels gebaseerd op en komen grotendeels overeen met de gegevens van Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, die kwantitatieve gegevens systematisch vergeleken heeft met kwalitatieve gegevens.

leningen, zelfs tegen de gebruikelijke hoge rentevoet van 12% tot 22%. In de jaren 1520 eisten de bankiers daarom garantstellingen van één of meer hoge ambtenaren uit het bestuurlijk apparaat. Vanaf 1522 raakten ook de onderdanen tegen wil en dank betrokken bij dergelijke leningsoperaties. Vanaf 1522 stonden de rentmeesters van de beden in de provincies of de rentmeester-generaal van alle financiën in Brussel occasioneel garant voor leningen van bankiers, vanaf de jaren 1540 structureel en vanaf 1553 wendden de bankiers zich direct tot de Staten van Holland. Dit proces ziet Tracy als onderdeel van zijn financial revolution, waarin de Staten van Holland steeds meer zeggenschap krijgen over de inkomsten en uitgaven van belastingen.¹¹⁹ In de jaren 1505-1518 speelden leningen op de kredietmarkt van Antwerpen echter geen rol in de financiële relaties tussen vorst en onderdaan.

Dit was overduidelijk wel het geval als de Staten van Holland de landsheer toestonden om (een gedeelte van) één of enkele toekomstige termijnen van meestal de ordinaris bede eerder te heffen. Door de snelle inning van een dergelijke *anticipatie* kon dan in acute geldnood voorzien worden, terwijl voor de onderdanen alleen het moment waarop de gelden geïnd werden vervroegde en niet de totale geconsenteerde som verhoogd werd. Hoewel Ward anders beweert, werd dit middel tamelijk veel toegepast.¹²⁰ In tijden van aanhoudende oorlogsdreiging, waarin steeds een aanzienlijke troepenmacht op de been gehouden moest worden, was dit voor de Staten echter geen effectief middel om nieuwe heffingen te voorkomen. Ten tijde van de termijnen die geanticipeerd waren, schoten de inkomsten van de vorst dan immers helemaal tekort om in de landsverdedigingskosten te kunnen voorzien en moesten alsnog nieuwe heffingen toegezegd worden!¹²¹ Per saldo schoten de Staten er in dat geval niet veel mee op, maar op het moment zelf kon men natuurlijk niet in de toekomst kijken. Daarnaast was een dergelijke anticipatie in tijden van aanhoudende oorlog een voor de hand liggend compromis tussen de landsheer, die meer middelen wilde voor de oorlogvoering, en de Staten, die meestal vonden dat ze al voldoende bijgedragen hadden.

Voor de periode 1505-1518 zijn voor verschillende beden anticipaties gevonden, welke zijn samengevat in tabel 2.1. Het betreft uitsluitend de anticipaties die teruggevonden werden in de rekeningen van de rentmeester van de beden. Het is interessant deze resultaten af te zetten tegen het overzicht van de beden en omslagen uit grafiek 2.3. De enorme piek in de middenstroom in 1508, vooral door de enorme hoogte van de omslagen, moeten we afzetten tegen het feit dat de inkomsten uit de beden voor 1507 en gedeeltelijk 1508 allang geïnd en uitgegeven waren. Geen wonder dat er voor de uitrusting van troepen meer middelen gevonden moesten worden! In 1508 werd in totaal bijna 60.000 lb. door middel van anticipatie opgebracht, een som gelijk aan de jaarlijkse ordinaris bede. De beden waarop deze anticipaties betrekking hadden, worden in de bederekeningen aangeduid als de huidige of toekomstige bede. Waarschijnlijk gaat dit om de ordinaris bede.

In 1509 werd een nog veel grotere som geanticipeerd, in totaal 160.000 lb. Inmiddels was het overzicht van de anticipaties enigszins verloren gegaan, of in ieder geval een bron van conflict tussen de Staten en de gewestelijke ambtenaren. Margaretha van Oostenrijk kwam daarom naar Holland om de situatie te onderzoeken. Op 25 juli 1509 kwam zij met de Staten van Holland een aflossingsschema overeen. De Staten claimden in totaal 297.786 lb. te hebben geanticipeerd of uitgegeven in naam van de landsheer aan kosten in de oorlog met Gelre. Margaretha stond uiteindelijk een 'remboursement' van 157.130 toe. Dit was nadat een in september 1508 toegezegde bede van 70.000 lb. geheel tegen de schulden was weggestreept.¹²² Met terugwerkende kracht werd met de bedetermijnen van kerst 1508 en St. Jan 1509 47.130 lb. verrekend, waarna de

---

¹¹⁹ Tracy, 'Taxation system', 76-77; idem, *Financial revolution*, 40-44.

¹²⁰ Ward, *Cities and States*, 147.

¹²¹ Tracy, *Financial revolution*, 39.

¹²² Deze bede is niet opgenomen in het bedeovertzicht, omdat deze nergens verantwoord is in een rekening. Opvallend genoeg is van extra-ordinaris bede *F* van 20.000 lb. vallend op St.-Jan 1512 wel een volledige rekening overgeleverd., hoewel deze ook volledig verrekend werd met een anticipatie.

Staten tot en met kerst 1512 elke termijn 10.000 lb. mochten inhouden en daarna tot en met kerst 1516 5.000 lb. per termijn.¹²³ Hiermee werden dus weer in de toekomst te heffen middelen ingezet. In die zin is de vergroting van de middenstroom vanaf 1511 maar relatief: een gedeelte van deze middelen was al in 1509 geïnd, waardoor de resultaten zoals hierboven weergegeven voor 1509 hoger worden en die voor de daarop volgende jaren lager.

In 1512 was de laatste anticipatie in de periode 1505-1518. Het lijkt er op alsof de Staten deze anticipaties steeds minder gingen beschouwen als een probaat middel voor het snel opbrengen van grote sommen geld. Zij moesten immers later instemmen met steeds hogere extra-ordinaris bedden en omslagen om voldoende middelen op te brengen, aangezien een deel van het geld al uitgegeven was! Per saldo schoten de Staten dus niets op met het anticiperen van bedden. De anticipatie van 40.000 lb. van 15 maart 1512 werd dan ook, na afspraken daarover met Margaretha van Oostenrijk van 10 mei 1512, middels extra-ordinaris bedden *F* en *G* al afgelost in juni 1512. *G* had in theorie een omvang van 34.880 lb. voor heel Holland, maar met toestemming van de regentes werd slechts 17.460 lb. opgebracht.¹²⁴

Datum	Som	op (bijl. 1)	Opmerking	Bron (NA, GRK)
< St.-Jan 1507	90.000	<i>I</i> (ob)	6 ^e , 7 ^e en 8 ^e termijn	inv.nr. 3404
< St.-Jan 1507	10.000	<i>A</i> (eb)	6 ^e termijn	inv.nr. 3404
< St.-Jan 1507	22.500	<i>B</i> (eb)	5 ^e , 6 ^e en 7 ^e termijn	inv.nr. 3404
20 sept. 1508	20.000	<i>II</i> (ob)	geaccordeerd in juli/aug. 1508	inv.nr. 3405
20 okt. 1508	20.000	<i>II</i> (ob)	geaccordeerd in juli/aug. 1508	inv.nr. 3405
?? nov. 1508	17.130	<i>II</i> (ob)		inv.nr. 3408, 3410
20 juni 1509	20.000	<i>III</i> (ob)	1e termijn	inv.nr. 3406
?? juli 1509	20.000	<i>II</i> (ob)		inv.nr. 3408, 3410
25 juli 1509	80.000	<i>II, III, i</i> (ob)	In 8 jr. of 16 term., v.a. St.-Jan 1509	inv.nr. 3408, 3410
25 juli 1509	40.000	<i>II, III</i> (ob)	In 4 jr. of 16 term., v.a. St.-Jan 1509	inv.nr. 3408, 3410
15 mrt 1512	40.000	<i>F, G</i> (eb)		inv.nr. 3411, 3412

Tabel 2.1: anticipaties van de ordinaris en extra-ordinaris bedden in Holland, 1505-1518

Ten slotte kon de cashflow verbeterd worden door de verkoop van renten op gewestelijk niveau. De Hollandse steden verkochten al sinds de veertiende eeuw op persoonlijke titel renten, de middeleeuwse vorm van leningen op lange termijn. Ook in de vijftiende eeuw werd dit middel veel toegepast om als dat nodig was snel veel middelen beschikbaar te hebben, vaak om te voorzien in de behoeften van de vorst. Of de steden altijd landsheerlijke toestemming nodig hadden voor de renteverkopen is enigszins onduidelijk. De renteverplichtingen werden voldaan uit de stedelijke accijnzen en soms uit daarvoor toegekende vorstelijke domeinen.¹²⁵

In de Utrechtse oorlog (1481-1484) werden voor het eerst renten verkocht 'op het gemene land'. De vijf hoofdsteden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden en Gouda verbonden zich om gezamenlijk voor 200.000 lb. renten te verkopen, welke afbetaald zouden worden door inkomsten uit de vorstelijke domeinen. Amsterdam wilde zich hieraan niet verbinden en verkocht apart van de andere steden renten voor de landsheer. Deze uitzonderingspositie hield de stad vast tot ver in de zestiende eeuw. Dit eerste experiment met gemeenschappelijke renteverkopen was niet erg succesvol. De domeininkomsten bleken onvoldoende om de renten af te betalen, waarna in 1503 en nog eens in 1518 nieuwe afspraken moesten worden gemaakt over de terugbetaling

¹²³ NA, SvH, inv.nr. 114; afschrift bij: Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 122, p.151-157, aldaar 152-157.

¹²⁴ NA, GRK, inv.nr. 3412, f.2v.

¹²⁵ J.D. Bangs, 'Holland's civic lijfrente loans (XVth century): some recurrent problems', *Publications du centre Européen d'études Burgundo-médiane* 23 (1983) 75-82; Tracy, *Financial revolution*, 15, 31; Van der Heijden, *Geldschietters*, 16-19; Zuiderduijn, 'Medieval capital markets?'

ervan. In 1526 was de schuld eindelijk afgelost.¹²⁶ Uiteindelijk waren het de Staten van Holland die opdraaiden voor de betaling van de ‘gemeenlandsrenten’.¹²⁷

In 1515 werden volgens Tracy dergelijke renten voor het eerst door de steden verkocht met de beden als financieringsmiddel. De steden hielden hierbij van hun bedebetalingen de verschuldigde renten in. De totale som die op deze wijze opgebracht werd, was 31.600 lb. (Amsterdams losse aandeel meegeteld).¹²⁸ Ward meende voor 1512 ook een dergelijke transactie gevonden te hebben. In 1512 werd aan Balthasar Busin, een handelaar uit Piemonte die op de Antwerpse kapitaalmarkt actief was, een rente verkocht met een hoofdsom van 15.000 lb., welke een jaarlijkse uitkering van 1.000 lb. op moest leveren (de penning vijftien, of 6,7%).¹²⁹ Deze rente werd verkocht om de muitende soldaten af te betalen die Delfshaven hadden ingenomen om hun eisen kracht bij te stellen. De Staten waren ten einde raad en wendden zich tot Willem Goudt om een financier te vinden waarbij een lening afgesloten kon worden. Het zou kunnen dat Leiden hiervoor de eerste aanzet gaf.¹³⁰ Binnen Haarlem en Leiden werd daarna de voorwaarde gesteld dat deze som afbetaald zou worden uit de bedebetalingen.¹³¹ Ward heeft op deze basis geconcludeerd dat dat ook het geval was. In een rekening van de gemeenlandsontvanger van de omslagen voor de termijn van kerst 1513 vinden we evenwel een post uitgaven, waarin de koopman voor 16.500 lb. afbetaald werd.¹³² Hiermee werd de hoofdsom van 15.000 lb., verzegeled door de vijf hoofdsteden minus Amsterdam en anderhalf jaar interest afbetaald.¹³³ Wards conclusie dat het hier om de eerste renteverkoop door de Staten van Holland op toekomstige bedebetalingen gaat, lijkt dus onterecht. Wel kwam dit plan duidelijk ter sprake, waarbij de steden als voorwaarde stelden dat hun bijdragen in de beden als betalingsmiddel zouden dienen. Dat is

---

¹²⁶ Tracy, *Financial revolution*, 57-58; idem, *Holland*, 20.

¹²⁷ Meilink, *Inventaris archieven Staten van Holland*, 80; in de stadsrekeningen van Leiden en Haarlem vinden we deze renten terug aan de inkomsten- en uitgavenkant.

¹²⁸ Tracy, ‘Taxation system’, 83; Tracy, *Financial revolution*, 58-60.

¹²⁹ Ward, *Cities and States*, 163, 237-238.

¹³⁰ Op 24 september 1512 stelden de steden zich ten overstaan van het Hof van Holland garant voor een lening van 20.000 lb.: Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 253, p. 326-331, aldaar 330-331. Leiden besprak al op 16 september in de vroedschap de mogelijkheid om geld middels een lening op het gemene land op te brengen: ‘Mer indien mijn genadige vrouwe vercopen wil 3500 lb. s.d. van 40 gr. tstück upte domeynen van mijn genadige heer, omme mit dieselve gelden te moegen betalen die knechten ende tlandt van Hollandt defenderen, men is dair wel mede tevreden dattet landt bescut wordt alst behoirt.’ (Ibidem, 327). De gebruikte bronnen zijn echter te eenzijdig om een definitief oordeel te vellen over het initiatief.

¹³¹ Haarlem: ‘Upten voorn. dach heeft Gerijt van Warmont, comende uuyt den Hage, geseyt ende te kennen gegeven dat men eenen man gevonden heeft die up tlandt copen wil duysent Rijns gulden sjaers, ter lossinge den penninck vijftien, omme daarmede te lichten de knechten liggende upte Delfse haven ende te bescutten meerder last, scade ende te verhoeden meerder inconvenient, daer voeren hij brieve van verse[ke]rtheyt hebben wil onder tzegele van de grote steden ende daeraff wilt men acte geven van mijn genadige vrouwe dattet principael mitte renten afslach wesen zal van tguent dat men heur sculdich is of worden sal [mijn cursivering].’ Leiden: ‘zoe is gestemmet dat, indien die andere grote steden tselve willen consenteren ende hoir besegeltheit hierof gheven, die stede van Leyden sal mede mitten anderen hoire besegeltheit hierof gheven ende mitten anderen hem verbinden in de voirs. rente, behoudeleick dat die beden van mijn genadige heer ingehouden sal wesen ende men dairmede die voirs. rente weder lossen sullen [mijn cursivering].’ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 254, p.331-337, aldaar 333-334.

¹³² NA, SvH, inv.nr. 1757. ‘Ander uitgeven van renten, vercoft ende versegelt bij den vijff grooten steden als Dordrecht, Hairlem, Delff, Leyden ende der Goude in septembris anno XVc XII, eenen Baltasar Buijsen, wonende tot Antwerpen. Bij octroye van den K.M. ende mijnen G.H. den airtshertoge van Oistenrijck, omme te vervallen die groote zware costen van der oorloge van Geldre ter losse den penning vijftiene, verschienenende jairlicx aprill ende Bamisse. Mits oock van der lossinge van dien, achttervolgende den staet, gemaect voor desen termijn van Kersmisse voors.’

¹³³ Dat brengt de totaal opgebrachte som op in ieder geval 18.000 lb.: 15.000 lb. door Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden en Gouda + een verondersteld minimum van 3.000 lb. door Amsterdam apart (1/6^e deel of 17%; in de verkoop van 1515 bracht Amsterdam echter wel 29% op).

een interessante conclusie, want Tracy legt het initiatief tot een dergelijke verkoop in 1515 volledig bij het landsheerlijke gezag.¹³⁴

Ook in 1522-1523, 1528 en 1530 vonden renteverkopen plaats op de bedden. Het aandeel van deze renteverkopen in de totale middenstroom was tamelijk beperkt. Pas met de invoering van de ‘nieuwe middelen’ in de jaren 1540 en de extreme lasten van de lange Frans-Habsburgse oorlog van 1551-1559 werd dit middel echt belangrijk. De eerste experimenten die leidden tot de institutionalisering van het fenomeen vonden echter plaats in de jaren 1510.¹³⁵

2.3 Rekenen in theorie en praktijk

In de rekeningen van de rentmeester van de bedden vinden we steeds per kwartier en daarbinnen per stad of dorp het verschuldigde bedrag per bedde vermeld. Deze rekeningen waren voor één of (meestal) meerdere termijnen van één of (meestal) enkele bedden, die natuurlijk op een bepaalde datum vielen. Wat we echter niet terugvinden in de bederekeningen, zijn de data waarop de verschuldigde bedragen voldaan werden.¹³⁶ Wel zien we dat de rekeningen meestal pas jaren na de berekende termijnen geauditeerd en afgesloten werden door de daartoe bevoegde commissie. Dit zou aan vertragingen aan de inkomstenkant van de rekening kunnen liggen, doordat de rentmeester de voor een bepaalde termijn geconsenteerde middelen niet uitbetaald kreeg van de belastingplichtigen.

In het geval een stad of dorp weigerde een bedeverplichting na te komen, had het landsheerlijke bestuur enige machtsmiddelen tot zijn beschikking. Door één of enige leden van de bestuurlijke elite van een stad te gijzelen, dat wil zeggen op eigen kosten in de herberg bij het Hof van Holland vast te houden, kon de stad gedwongen worden een bedde (volledig) te accepteren en over te gaan tot betaling. Als de gijzeling niet geaccepteerd werd, kon overgegaan worden tot hardere maatregelen tegen de hele gemeente, zoals bijvoorbeeld boetes of de confiscatie van goederen van burgers. Al deze maatregelen kwamen in het geval van Haarlem en Leiden vaak voor in de hier onderzochte periode.¹³⁷ Dit duidt er misschien enerzijds op dat de steden relatief vaak laat betaalden en daarmee de middenstroom vertraagden, maar anderzijds duidt het er ook op dat er meteen actie ondernomen werd als een belastingplichtige weigerde te betalen en daarmee het landsheerlijke gezag ondermijnde.

De stadsrekeningen bieden hier misschien uitkomst. Onder de categorie ‘bedden’ werd in Haarlem en Leiden meestal in de hoofdtekst of in de marginale toevoegingen van de controleurs melding gemaakt van de data waarop de steden kwitanties verkregen van de rentmeester van de bedden dat hun termijnen afgelost waren. Voor de drie jaren 1507, 1512 en 1517 is steekproefsgewijs gekeken naar deze kwitantieverlening. In Haarlem werden deze kwitanties meestal één of twee jaar na de betreffende termijn verleend, in Leiden meestal binnen een jaar.¹³⁸ Deze verschillen zijn behoorlijk groot. Het lijkt er evenwel op dat deze kwitanties niet gelijktijdig met de bedebetalingen verkregen werden, maar pas achteraf om ter bewijsvoering te dienen bij de controle van de rekening.

In de rekeningen van Leiden is evenwel een categorie trossiersreizen opgenomen. In tabel 2.2 vinden we een samenvatting van deze posten voor de steekproefjaren 1507, 1512 en 1517. Alle reizen van de trossiers zijn hierin opgenomen. Het merendeel van de data heeft betrekking op 1507. Voor dat jaar werden elf reizen genoteerd, voor 1517 slechts twee. De externe contacten van de trossiers concentreerden zich heel sterk op de rentmeester van de

---

¹³⁴ Tracy, *Financial revolution*, 58, 221.

¹³⁵ Ibidem, 221; vergelijk Fritchey, ‘A “financial revolution” reconsidered’, 57, 80 en J. Zuiderduijn, ‘Medieval capital markets?’.

¹³⁶ Tracy, ‘Taxation system’, 75: ‘... since it was custom to simply book as “income” from each town and village whatever its quota was for the *bedde* in question; in other words, “income” in this context means “balance due”, and has no necessary relation to annual receipts.’

¹³⁷ Ward, *Cities and States*, 283-287.

¹³⁸ N-HA, SH, inv.nr. 389, f.13; inv.nr. 390, f.15; inv.nr. 394, f.42v.; inv.nr. 395, f.44; inv.nr. 399, f.14v.; inv.nr. 400, f.28-28v.; RAL, SA I, inv.nr. 586, f.49v.-50; inv.nr. 587, f.68; inv.nr. 591, f.51v.; inv.nr. 597, f.64.

beden. Het merendeel daarvan had betrekking op betalingen van de stad voor de beden. Deze beden konden bijna allemaal met behoorlijke zekerheid geïdentificeerd worden. De betaling van 5 april 1512 had betrekking op een anticipatie of lening van de stad aan de landsheer op een nog te

Datum	personen*	bestemming*	doel**	bedrag***	Bron (RAL, SA I)
27 jan. 1507	Gerryt Heye, t.(GH)	Jacob Goudt, r.b.(JG)	b. [I,A,B]	661	inv.nr. 586, f.32v.
9 feb. 1507	Ambrosius Colen,k.(ACk)	JG en Delft	b.o. en g.r.	-	inv.nr. 586, f.32v.
25 feb. 1507	ACk	JG	b.o.	-	inv.nr. 586, f.33
15 apr. 1507	ACk	JG	b.a.[I,A,B]	600	inv.nr. 586, f.33
3 mei 1507	ACk	JG	b.a.[I,A,B]	400	inv.nr. 586, f.33
14 mei 1507	ACk	JG	b.a.[I,A,B]	?	inv.nr. 586, f.33
19 juni 1507	ACk	Antwerpen	r.b.	?	inv.nr. 586, f.33v.
1 juli 1507	GH	JG	b. [I,A,B]	?	inv.nr. 586, f.33v.
30 juli 1507	ACk	JG	b. [I,A,B]	?	inv.nr. 586, f.33v.
2 sept. 1507	ACk	JG	b.o.	-	inv.nr. 586, f.33v.
1 okt. 1507	ACk	JG	b.o.	-	inv.nr. 586, f.33v.
5 feb. 1512	Ambrosius Colen, t.(ACt)	stadhouder + H.v.Holl.	o.HvH	-	inv.nr. 591, f.42
5 april 1512	ACt	Willem Goudt, r.b. (WG)	b.a.[X]	600	inv.nr. 591, f.42
29 juni 1512	GH	WG	b. [G]	1000	inv.nr. 591, f.42
3 aug. 1512	ACt	WG	b. [G]	530	inv.nr. 591, f.42v.
20 nov. 1517	ACt	Fl. Oem v. Wijngaarden,r.	o.HvH	-	inv.nr. 597, 48v.
1 dec. 1517	ACt + A. Claeszoen, t.	WG	b.o.	-	inv.nr. 597, 48v.-49

Tabel 2.2: Reizen van de Leidse tresoriers in 1507, 1512 en 1517

* t.= tresorier, k.= tresoriersklerk, r.b.= rentmeester van de beden in Noord Holland, r.= raadsheer Hof van Holland.

** b.= bedebetaling, b.o.= overleg met de rentmeester van de beden, g.r.= gemeenlandsrenten, b.a.= bede anticipatie, r.b.= rentebetalingen Antwerpen, o.HvH= overleg met (een gedeelte van) het Hof van Holland. Tussen vierkante haken ([...])staan de beden zoals weergegeven in bijlage 2 waarop de bedebetalingen betrekking hadden.

*** afgerond op hele ponden van 40 groten Vlaams.

consenteren bede. Als deze bede niet geconsenteerd zou worden, moest dit bedrag binnen een maand terugbetaald worden.¹³⁹ Van een viertal betalingen is de betaalde som helaas niet bekend.

Het beeld dat zich opdringt is dat Leiden zijn bedebetalingen voor een termijn niet in één keer deed, maar meer verspreid. Meestal werden de betalingen gedaan door Ambrosius Colen, die eerst als klerk opereerde, maar later als tresorier en die gedurende de gehele periode daarnaast bovendien nog rentmeester-particulier van Rijnland was. De meeste betalingen vonden plaats vóór het verstrijken van de termijn, wat ook in de reisbeschrijving aangeduid wordt als een anticipatie. Na het verstrijken van de termijn werden soms nog de laatste openstaande zaken afgehandeld, maar we mogen er van uit gaan dat de rentmeester het overgrote deel van de termijn dan al binnen had.¹⁴⁰ Uit deze steekproef mogen we voorzichtig concluderen dat de bedebetalingen tamelijk stipt op de termijn werden betaald. De middenstroom werd hier dus niet vertraagd. Opmerkelijk is dat de betalingen meer de vorm aannamen van een constante

¹³⁹ In de tekst is sprake van een 'preste', wat in het Middelnederlands een 'leening, vooral van geld' was (E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, dl. 6 (Den Haag 1907) 662). De bede waar het om gaat is waarschijnlijk die van 200.000 Rijns gulden over alle landen die Margaretha van Oostenrijk eiste voor de oorlogskosten die eind maart en begin april ter discussie stond, wat uiteindelijk leidde tot extra-ordinaris bede G van 34.880 lb, welke uiteindelijk op 5 juni 1512 geconsenteerd werd. NA, GRK, inv.nr. 3412, f.1-2v.; Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 232, p.289-292 en nr. 233, p.292-297.

¹⁴⁰ Op 2 september reisde Ambrosius Colen bijvoorbeeld naar Jacob Goudt 'omme te rekenen mitten rentmeester mijns genadichs heeren van de beede van Sint Jansmisse lestleden', maar er volgden geen betalingen meer voor deze termijn. Nog geen maand later reisde Colen weer naar Den Haag om de anticipatie van de termijn van kerst 1507 door te spreken met de rentmeester. RAL, SA I, inv.nr. 586, f.33v.

stroom, en minder van een sterk door de termijndata gefaseerde beweging. De stad verzekerde zich er van dat de rentmeester van de beden voor noodgevallen altijd liquide middelen tot zijn beschikking had. Dit werd natuurlijk mede mogelijk gemaakt door de korte afstand tussen Leiden en Den Haag. Door de communicatie steeds te laten verzorgen door dezelfde mensen en meestentijds tijdig te betalen, konden bovendien de persoonlijke banden met de rentmeester bestendig worden, wat in het voordeel van Leiden kon werken. In hoeverre andere steden eenzelfde betalingstactiek volgden blijft nog onbekend, maar dat is zeker wel voorstelbaar.

2.4 De herziening van de schiltalen

Het aandeel van Haarlem en Leiden in de ordinaris en extra-ordinaris beden en omslagen werd in eerste instantie bepaald door de *schiltalen*. De naam was afgeleid van een veertiende-eeuwse gouden munt, de schild.¹⁴¹ Omdat deze munt niet meer in gebruik was, vormden de schiltalen inmiddels een abstracte verdeelsleutel, op basis waarvan berekend werd welke som elke belastbare eenheid af moest dragen in een bede of omslag. Het gaat hierbij om een verdeelsleutel die meer op vermogen gericht was en minder op landbezit, waarvoor de *morgentalen* dienden. In de hier bestudeerde periode werden geen heffingen gevonden die middels de morgentalen omgeslagen werden.

Het stelsel van bedehffingen middels een vaste verdeelsleutel stond in de Staten van Holland eigenlijk nooit ter discussie. Discussie was er echter wel over de praktische toepassing ervan. De factoren die invloed hadden op de zetting van de schiltalen, waren immers niet alleen de grondslag (ofwel het totale belastbare goed per belastbare eenheid), maar ook de politieke positie van die belastbare eenheid in het gewest. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld hiervan is Dordrecht, de oudste stad van Holland met de nauwste banden met het landsheerlijke gezag. Op basis van in de vijftiende eeuw verworven privileges, weigerde de stad om samen met 'Zuid Holland', bestaande uit ongeveer veertig dorpen en de stad Geertruidenberg, meer dan 1/12^e deel bij te dragen in de beden. Aangezien de stad van dit 1/12^e deel ook weer 2/3^e deel afschoof op Zuid Holland, droeg de stad vóór 1515 slechts 1/36^e of 2,8% van de totale bedelast.¹⁴² Dit stond in geen verhouding tot het economisch gewicht van Dordrecht in Holland. Haarlem en Leiden stonden, net als Delft, op bijna 1/11^e of 8,8% in de schiltalen!

De geprivilegieerde positie van Dordrecht werd dan ook fel bevochten door de andere grote steden, waarin zij overigens nooit echt succesvol waren. Op discussies en processen hieromtrent wordt niet ingegaan. Het doel van deze paragraaf is om de verhoudingen in de bijdragen tussen de verschillende steden, en natuurlijk vooral Haarlem en Leiden, weer te geven.

De verdeelsleutel die gebruikt werd voor de beden en omslagen was voor het laatst aangepast in 1494. Het onderzoek dat aan de basis van deze aanpassing stond, is uitgegeven door Fruin.¹⁴³ Dordrecht weigerde toen overigens de taxateurs van de landsheer te ontvangen op basis van haar privileges, die daarvoor bekrachtigd werden door de Grote Raad van Mechelen, het hoogste gerechtsoorgaan in de Nederlanden.¹⁴⁴ Naast de bijdrage van Dordrecht, stonden ook de verhoudingen tussen de andere steden ter discussie. Op aandringen van de grote steden van 'Noord-Holland', dat wil zeggen Holland buiten Zuid-Holland, minus Gouda, werd in 1514 een nieuw en omvangrijker onderzoek gedaan naar de grondslag van de heffingen.¹⁴⁵ Ook deze zogenaamde *Informatie* is uitgegeven door Fruin.¹⁴⁶ Op basis hiervan werden de schiltalen in 1515 aangepast. Ook Dordrecht was hierin opgenomen, waartegen de stad op elke mogelijke wijze protesteerde. Mede als gevolg hiervan werden de schiltalen in 1518 nogmaals aangepast, maar dit

---

¹⁴¹ Tracy, 'Taxation system', 72-73, Ward, *Cities and States*, 141.

¹⁴² Fruin, *Informatie*, xi-xv.

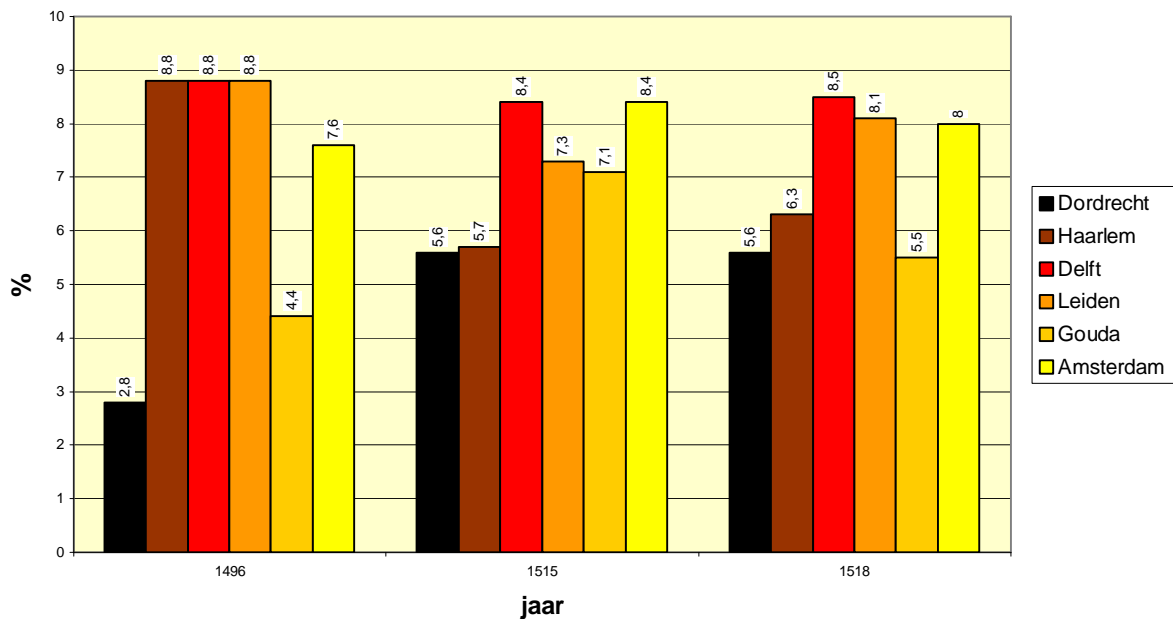
¹⁴³ Fruin, *Enquete*.

¹⁴⁴ Fruin, *Informatie*, xvi.

¹⁴⁵ Ward, *Cities and States*, 300-303.

¹⁴⁶ Fruin, *Informatie*.

keer zonder voorafgaand provinciebreed onderzoek. Het quotum voor Dordrecht bleef echter gelijk. Overigens veranderde er aan de procentuele bijdrage van de zes grote steden samen in de schiltalen nauwelijks iets. Die liep op van 41% in 1496 naar 42,5% in 1515 om daarna naar 42% te dalen.

Grafiek 2.4: Procentuele bijdragen van de zes grote steden in Holland in de schiltalen bij de zettingen van 1496, 1515 en 1518

bron: *Fruin*, Zettingen en omslagen van 1496, 1515 en 1518. Bijvoegsel op de uitgaven der Informatie van 1514 en der Enquete van 1496, van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (*Leiden 1877*) 8-16; het percentage voor Dordrecht in 1496 is berekend op basis van *Fruin*, *Informatie*, xiv.

Als we het aandeel van Haarlem en Leiden vergelijken, moeten we vaststellen dat dit tot 1515 gelijk was (8,8%). Met de introductie van de nieuwe schiltalen in 1515, werden zowel Haarlem als Leiden lager ingeschaald. Blijkbaar vonden de commissarissen van de *Informatie* de klachten van Haarlem en Leiden over hun armoede gerechtvaardigd. Het aandeel van Haarlem (5,7%) verminderde echter veel sterker dan dat van Leiden (7,3%). In 1518 liepen de percentages nog iets verder uit elkaar, door een sterkere stijging van Leiden (8,1%) dan van Haarlem (6,3%). Het lijkt erop dat met name Haarlem in 1515 een maximale vermindering van haar aandeel had weten te bewerkstelligen, terwijl Gouda toen te hoog ingeschaald werd. Op deze beslissingen kwam het landsheerlijke gezag terug door de herziening van 1518.

De vraag in hoeverre de nieuwe quota's rechtstreeks aansloten bij de economische productie van de beide steden, dus hoe *rechtvaardig* zij waren, is zeer moeilijk te beantwoorden.¹⁴⁷ Wel moeten we de conclusie trekken dat er bij de totstandkoming van de nieuwe verponding *meer* factoren meespeelden dan de belastbare grondslag. De commissarissen van de *Informatie* kregen bijvoorbeeld een gezamenlijke 'gratuiteit' van 6.000 lb voor hun goede diensten, terwijl zij zowel in Haarlem als in Leiden uiterst gastvrij door het stadsbestuur onthaald werden.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Vergelijk Tracy, *Financial revolution*, 48.

¹⁴⁸ NA, GRK, inv.nr. 3414, f.1; Ward, *Cities and States*, 303-304.

2.5 Gratiën: gedeeltelijke vrijstellingen voor een selecte groep?

Bij de vergelijking tussen het bruto en netto belastingniveau kwamen de gratiën al ter sprake. De bedelast werd op basis van de vaststaande schiltalen verdeeld over de Hollandse steden en dorpen. Individuele steden of dorpen konden vrijstellingen krijgen van een deel of zelfs de gehele bedelast, bijvoorbeeld omdat zij getroffen waren door rampspoed als overstromingen, oorlogsschade en dergelijke. Delft verkreeg na de verwoestende stadsbrand van 1536 bijvoorbeeld een vrijstelling van alle bedebetalingen voor een periode van twintig jaar.¹⁴⁹ Het landsheerlijke gezag beschikte met de gratieverlening over een mogelijkheid om de starre belastingverdeling zoals vastgelegd in de schiltalen aan te passen aan de heersende omstandigheden. De verlening van de zogenaamde ‘brieven van gratie’ gebeurde door de Raad van Financiën te Mechelen of Brussel. De criteria voor gratieverlening zijn echter nooit al te strikt gedefinieerd geweest.

Doordat de besluitvorming over gratieverlening erg ad hoc was, konden andere criteria dan de onmogelijkheid om aan de volledige bedeverplichting te voldoen een rol gaan spelen. Tracy heeft gewezen op het overwicht van de zes in de Staten van Holland stemgerechtigde steden in de gratiën. In de periode 1523-1551 kwam tussen de 66% en 80% van de verleende gratiën op de ordinaris bede aan hen ten gunste en voor de extra-ordinaris bede lag dit zelfs tussen de 77% en 100%, terwijl de zes steden maar 42% van de schiltalen vertegenwoordigden.¹⁵⁰ Tracy concludeerde hieruit dat de steden hun consent ruilden voor verregaande vrijstellingen in de bedebetalingen.¹⁵¹ Volgens mij speelden ook de hechte integratie in de Habsburgse grote financiële problemen van een aantal steden en hun grote economische gewicht een rol in de gratieverlening aan de zes grote steden. Hierop kom ik in hoofdstuk 3 nog uitgebreid terug.

Tussen de zes grote steden zelf bestonden echter ook forse verschillen in de verkregen gratiën. Tracy liet zien dat in de jaren 1520 Dordrecht en Haarlem 64% gratie kregen in de ordinaris beden, op eerbiedwaardige afstand gevolgd door Leiden (17%) en Delft (15%), waarop nog een derde groep bestaande uit Gouda (8%) en Amsterdam (5%) volgde. In de daaropvolgende ordinaris beden wisten Delft, Leiden en Gouda uiteindelijk minimaal op het gratieniveau van Dordrecht en Haarlem uit te komen. Amsterdam, economisch sterk in opkomst en daardoor in de schiltalen onderbelast, bleef steken op iets meer dan 20% en zette in de onderhandelingen met de vorst in op andere dan belastingvoordelen.¹⁵²

Hoeveel gratie wisten Haarlem en Leiden in de periode 1505-1518 te verkrijgen in de beden? Als bron voor het bepalen van deze gratiën is gebruik gemaakt van de afgehoorde rekeningen van de rentmeester van de beden in Holland, die ook al gebruikt werden voor het bedeverzicht. Onder ‘uitgheven’ vinden we de toegekende gratiën uitgesplitst per kwartier en belastbare eenheid. Bij elke eenheid vinden we een soort regest van de gratiebrief, met meestal datum, plaats en redenen van de gratieverlening, en een uitwerking van de op basis daarvan verkregen gratie. Interessant hierbij is dat de gratieverlening door de Raad van Financiën gedaan werd¹⁵³, waarna de steden en dorpen pas na vertoon van de brieven van gratie hun gratie verkregen van de rentmeester van de beden. Deze rentmeester, aangesteld door en verantwoording schuldig aan de Raad van Financiën, communiceerde dus niet direct met die Raad over de gratiën. De originele brieven van gratie, eigendom van de steden, zijn veelal verloren gegaan. De rekeningen van de rentmeester geven ons echter toch een helder inzicht in de gratieverlening.

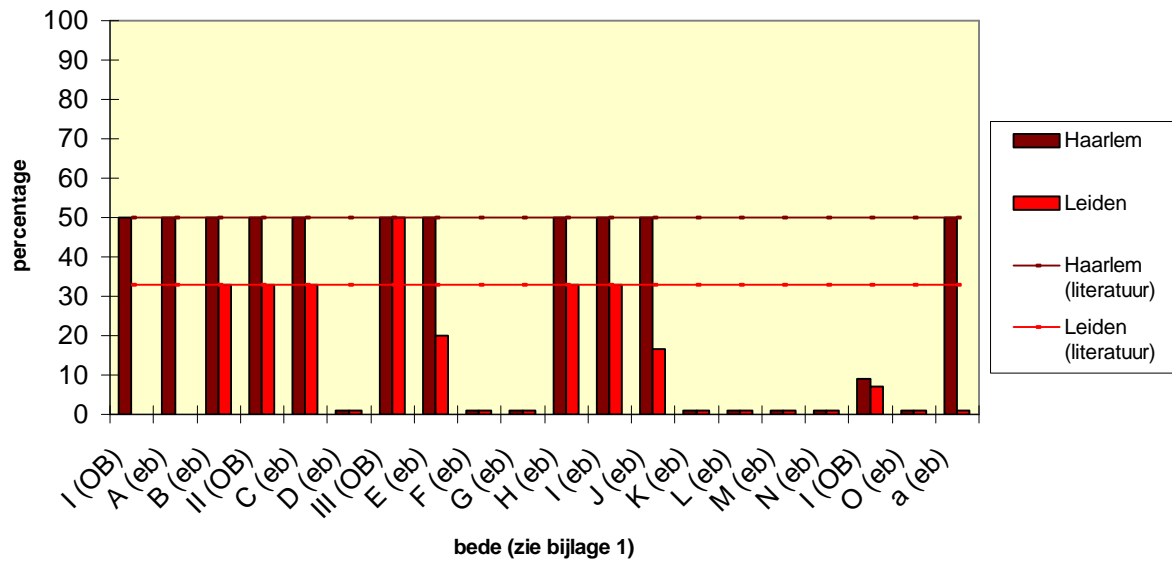
¹⁴⁹ Tracy, *Financial revolution*, 54.

¹⁵⁰ Tracy, ‘Taxation system’, 80 en idem, *Financial revolution*, 55.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Tracy, ‘Taxation system’, 79. Over de belangen en economische ontwikkelingen van de zes grote steden in deze periode: idem, *Holland*, 21-32.

¹⁵³ Tracy, ‘Taxation system’, 78-79.

Grafiek 2.5: Gratiën van Haarlem en Leiden in de ordinaris (OB) en extra-ordinaris (eb) bedden in Holland, 1505-1518.

Bron: NA, GRK, inv.nrs. 3404-3419.

In grafiek 2.5 is per bede uiteen gezet hoeveel procent gratie Haarlem en Leiden genoten. Voor de ordinaris bede van 60.000 lb. per jaar van kerst 1504 tot en met St.-Jan 1508 (*I*) kunnen we in de rekeningen van de rentmeester van de bedden alleen de gratie van Haarlem vinden, en dan slechts met terugwerkende kracht en vanaf de termijn van kerst 1505. Dit geldt ook voor de extra-ordinaris bede van 20.000 lb. per jaar met dezelfde looptijd (*A*). Bij de vaststelling van de gratie voor de nieuwe ordinaris bede vinden we immers de bepaling dat de stad middels de op 1 september 1505 ingaande staat van atterminatie vrijstelling kreeg van de helft van haar bedebetalingen. In de verlenging van deze staat van atterminatie was een vergelijkbare verklaring opgenomen. Deze ging echter pas in op 10 september 1510. De tussentijdse periode werd opgevuld middels speciale gratieverklaringen. Voor later geconsenteerde bedden werd in de staat van atterminatie evenwel slechts gratie van een derde deel voorgeschreven.¹⁵⁴ De stad wilde hiermee niet akkoord gaan en slaagde er meestal in vrijstelling van de betaling van de helft van haar bedeaandeel te bewerkstelligen, zoals we zodirect zullen zien. In de staten van atterminatie die Leiden in deze periode verkreeg, waren geen bepalingen omtrent de gratie in de bedden opgenomen.

Ward verklaart dat Haarlem in deze periode meestal de helft en Leiden meestal een derde gratie verkreeg.¹⁵⁵ De grafiek laat zien dat dit, uitgaande van een frequentietelling, correct is, in ieder geval voor Haarlem. De grafiek laat echter ook zien dat hierop behoorlijke variatie mogelijk was. In sommige gevallen was bijvoorbeeld helemaal geen sprake van gratie, omdat het om *gratuiteiten*, giften, aan hoge edelen ging, als kleine aparte bedden bij een grote extra-ordinaris bede (*K* en *L*); omdat de gelden die in de bedden toegezegd waren opgebracht door *anticipatie* op een toekomstige bede, waardoor deze bedden bijna uitsluitend dienden om de boekhouding op orde te brengen (*F* en *G*); omdat de noodzaak van de totale opbrengst van de bede voor de landsverdediging misschien te groot was (*M* en *N*) of misschien omdat er conflicten waren over de hoogte van het consent (*D*). Hoewel deze redenen niet altijd even vanzelfsprekend op ons

¹⁵⁴ NA, GRK, inv.nr. 3406, f.38v.

¹⁵⁵ Ward, *Cities and States*, 146.

overkomen, zijn dit wel de redenen die zich opdringen uit de rekeningen van de rentmeester van de beden.

Een doel van de instelling van de nieuwe schiltalen was om het onoverzichtelijke stelsel van de gratieverlening grotendeels overboord te kunnen zetten. Bij een juiste taxatie van de belastbaarheid van de eenheden, konden de gratiën immers uitsluitend ingezet worden in noodgevallen en niet voor een structurele bijstelling van de schiltalen. In de gratieverleningen aan Leiden komen we dan ook meermaals de bepaling tegen dat bij de instelling van nieuwe schiltalen, de stad haar volledige bedeportie moest betalen (*III, J*).¹⁵⁶ Dit doel werd in de praktijk echter nooit verwezenlijkt. In de zojuist aangehaalde extra-ordinaris bede van 82.500 lb. (*J*) verkreeg Haarlem op *beide* termijnen de helft gratie, terwijl de tweede termijn volgens de nieuwe schiltalen omgeslagen werd. Leiden kreeg voor deze laatste termijn overigens *geen* gratie, zoals ook te verwachten viel. Bij de daaropvolgende ordinaris bede, waarvan de eerste termijn op kerst 1515 viel (*i*), verkregen Haarlem en Leiden wel een veel kleinere gratie dan gewoonlijk, respectievelijk 9% en 7%.¹⁵⁷ In de extra-ordinaris bede van 16.666 lb. per jaar die op St.-Jan 1516 inging (*a*), wist Haarlem de helft gratie te bedingen. Leiden verkreeg geen gratie in deze beden, in tegenstelling tot de meeste andere grote steden.

Haarlem wist in de hier bestudeerde periode dus praktisch altijd al een hoger gratiepercentage te verkrijgen dan Leiden. In die zin is er een continuïteit te zien met de door Tracy bestudeerde jaren 1520. In die jaren was de gemiddelde gratie van de stad evenwel nog gestegen tot twee derde deel in de ordinaris bede. Leiden kreeg onder de oude schiltalen nog vaak een derde gratie in de beden, en voor de ordinaris bede van 1511-1514 (*III*) zelfs de helft, maar daarna liep de gratie terug. Onder de nieuwe schiltalen slaagde de stad er maar moeizaam in om gratie te verwerven. In de hier bestudeerde periode lukte dat alleen voor de ordinaris bede (*i*, 7%). In opvolgende ordinaris beden in de jaren 1520 en 1530 werd dit percentage wel snel verhoogd tot uiteindelijk meer dan 70%.¹⁵⁸ Leiden is in die zin een extreme exponent van de beweging die in de jaren 1520 en 1530 zichtbaar is. Waar in de periode 1505-1518 in totaal 18% van de ordinaris beden en 16% van de extra-ordinaris beden ‘opgegeten’ werd door de gratiën, was dit in de jaren 1520 respectievelijk 20% en 26% en in de jaren 1530 33% en 31%.¹⁵⁹

2.6 Het aandeel van de vorst in de stedelijke financiën

Wat betekende deze omvangrijke middenstroom van de steden naar de vorst nu voor de stedelijke financiën? Een analyse van de overgeleverde stadsrekeningen van beide steden voor de periode 1505-1518 maakt duidelijk dat het gemiddelde jaarlijkse inkomen van Leiden duidelijk hoger lag dan dat van Haarlem, namelijk 1,32 keer.¹⁶⁰ Gezien de schulden van beide steden en de landsheerlijke druk om deze op te lossen, valt te verwachten dat de inkomsten in beide steden gemaximaliseerd werden. Toch zat er nog veel rek in de inkomsten en van een duidelijke opwaartse trend was geenszins sprake. De inkomsten van steden werden in het algemeen overigens primair bepaald door de uitgaven. Van budgetering was in deze tijd nog geen sprake. De direct af te lossen schuldenlast was door de staten van atterminatie behoorlijk ingedamd, waardoor de steden vooral inkomsten verzamelden voor hun directe lasten. De correlatie tussen

¹⁵⁶ NA, GRK, inv.nr. 3410, f.12 en inv.nr. 3414.

¹⁵⁷ Idem, inv.nr. 3415, f.18, 19v.-20 en idem, inv.nr. 3416, f.19v.-20, 23v.-24. Tracy geeft voor dezelfde ordinaris bede *i* gratiepercentages van 64% en 17% voor Haarlem en Leiden respectievelijk. Waarschijnlijk moest het landsheerlijke gezag met de bijstelling van de schiltalen in 1518, waarin Haarlem en Leiden beiden hoger ingeschaald werden, ook meer gratie aan de beide steden toestaan.

¹⁵⁸ Tracy, ‘Taxation system’, 79 (grafiek).

¹⁵⁹ Berekeningen op basis van bijlage 1.

¹⁶⁰ De ontlede stadsrekeningen zijn opgenomen in bijlage 4. Hier wordt ook de gehanteerde methode verantwoord. In het geval van Haarlem moesten voor de periode 1505-1508 aan de gegevens uit de stadsrekening van de eerste tesorier nog gegevens uit de renterekening van de tweede tesorier toegevoegd worden.

uitgaven en inkomsten was in beide steden bijzonder hoog (correlatiecoëfficiënt $\sim 0,95$), wat ongetwijfeld ook met de boekhoudkundige techniek te maken had.¹⁶¹

Laten we eens naar die uitgaven kijken. Die zijn voor ons onderzoek grofweg in te delen in drie categorieën (tabel 2.3): de afdrachten aan de landsheer, de rentebetalingen en de kosten voor de stedelijke huishouding. Deze categorieën zijn gecreëerd door verschillende posten in de rekeningen bij elkaar op te tellen en af te trekken. De post 'landsheer' bevat alle netto bedebetalingen en netto omslagen- en gemeenlandsrentebetalingen.¹⁶² Het was helaas onmogelijk om de uitgaven voor de gemeenlandsrenten weg te filteren. Aangezien beide steden in principe een gelijk deel droegen in deze renteverkopen, zouden de kosten hiervoor in beide steden in ieder geval in theorie gelijk moeten zijn. De stedelijke trossiers boekten de omslagen meestal onder de kop van de gemeenlandsrenten. De categorie 'renten' bevat alle rentebetalingen aan de stedelijke rentehouders. Renteniërs die niet werden uitbetaald, en dat waren er nogal wat, werden ook niet opgeschreven. Het gaat dus alleen om de daadwerkelijk uitbetaalde renten. In de post 'overige' vinden we voornamelijk stedelijk-huishoudelijke kosten, zoals de lonen van de stedelijke ambtenaren, reiskostenvergoedingen, kledinggeld voor het stadsbestuur, drinkgelden, et cetera.

Rek.jaar	Haarlem						Leiden							
	Landsheer		Renten		Overige		Totaal	Landsheer		Renten		Overige	Totaal	
	Lb	%	lb	%	Lb	%	Lb	Lb	%	lb	%	lb	%	lb
1505	6706	27,6	13264	54,5	4369	18,0	24339	11870	38,1	12932	41,5	6374	20,4	31177
1506	6374	21,8	15728	53,8	7125	24,4	29227	8584	32,0	13303	49,6	4952	18,4	26839
1507	7406	40,5	3092	16,9	7790	42,6	18288	10337	37,5	12317	44,7	4880	17,7	27534
1508	14966	49,4	4002	13,2	11313	37,4	30281	34458	60,5	13197	23,2	9324	16,4	56980
1509	5738	46,6	0	0,0	6588	53,4	12326	7420	28,0	12714	48,1	6322	23,9	26457
1510	5229	24,0	9516	43,6	7056	32,4	21801	-	-	-	-	-	-	-
1511	9801	32,1	9881	32,4	10824	35,5	30506	14084	38,6	15117	41,5	7241	19,9	36442
1512	11387	35,3	15725	48,8	5144	15,9	32256	14719	44,4	14981	45,2	3471	10,5	33171
1513	11769	29,0	14876	36,7	13911	34,3	40556	15564	39,4	14884	37,7	9070	12,1	39518
1514	4963	21,7	15028	65,7	2881	12,6	22872	12846	27,8	14681	31,8	18679	19,6	46206
1515	9540	32,7	14638	50,2	4974	17,1	29152	10214	33,1	14402	46,7	6205	20,1	30822
1516	5904	22,6	14200	54,3	6057	23,2	26161	10222	28,0	15598	42,7	10672	29,2	36491
1517	6736	25,1	13640	50,8	6462	24,1	26838	-	-	-	-	-	-	-
1518	9562	32,2	13413	45,1	6754	22,7	29729	2375	7,1	23092	69,0	7978	23,9	33444
Gemiddeld	8488*	30,0*	12077*	44,0*	7282*	26,0*	26738	12724	34,5	14768	43,5	7931	22,0	35424

Tabel 2.3: Haarlemse en Leidse uitgaven.

* Omdat voor 1509 geen gegevens bekend zijn over de rente-uitgaven van Haarlem, waarschijnlijk wegens het ontbreken van een rekening, tellen de gegevens van dat jaar niet mee in de berekening van de gemiddelden. Zie ook bijlage 4.

Bron: N-HA, SH, inv.nrs. 387-400, 465-468, 472; RAL, SA I, inv.nrs. 585-597 (bijlage 4).

In beide steden waren de renten de belangrijkste kostenpost, gevolgd door de afdrachten aan de landsheer. In vergelijking met Haarlem, helt de verdeling in Leiden ten koste van de stedelijke huishouding over richting de post 'landsheer'. Kijkend naar de absolute bedragen¹⁶³, zien we dat de post 'landsheer' in Leiden 1,47 keer zo groot was als in Haarlem. De impressies uit het

¹⁶¹ De stedelijke trossiers legden in de jaarrekeningen rekenschap af van hun directe uitgaven en de inkomsten waarmee ze die gedekt hadden. Onbetaalde rekeningen en de op deze wijze ontstane schulden zijn niet in de rekeningen terug te vinden.

¹⁶² Op omslagen werden slechts zeer zeldzaam gratiën gegeven, het 'netto' slaat hierbij vooral op de gemeenlandsrente-uitgaven, waarvan de steden zelf een deel terugkregen (onder inkomsten) om te voldoen aan de renteniërs binnen hun stad.

¹⁶³ Inclusief 1509 voor Haarlem.

onderzoek naar de instelling van de nieuwe schiltalen en de gratieverlening worden hier dus bevestigd. Leiden was slechter dan Haarlem in staat om de kostenpost ‘landsheer’ te beperken.

Welke inkomsten stelden de steden daar dan tegenover? De belangrijkste inkomstenbronnen waren nog altijd de stedelijke accijnzen. In deze periode moest echter in beide steden met de nodige regelmaat naar extra, buitengewone inkomsten gezocht worden. In Haarlem zijn twee heffingen van een honderdste penning gehouden, in 1512 en 1513. Deze directe vermogensbelastingen leverden 4.439 lb. en 4.320 lb. op, 15% en 12% van de totale inkomsten in de betreffende jaren.¹⁶⁴ Blijkbaar was de weerstand in de stad erg groot, want deze laatste heffing werd omgezet in een gedwongen lening, zoals blijkt uit de begeleidende tekst in de rekening: ‘Hondertsten penninck bij accorde ende gemeen overeendragen van die van den gerechte ende vreeschap over den gemeenen poorteren ende inwoeneren der voors. stede gegadert ende ommegeleslagen, bij manier van leeninge up te brengen om renten dairvan te gheven ...’¹⁶⁵ Voor deze omzetting had de stad toestemming gekregen van de landsheer.¹⁶⁶ Ook de heffing van het jaar ervoor werd omgezet in renten. Waarschijnlijk gold dit alleen voor de machtigste en rijkste poorters, kapitaalveranciers die de stad absoluut niet kon missen. In de jaren 1514-1517 werden de hoofdsommen van deze renten, en die afgesloten in 1508 voor de bekostiging van het beleg van Weesp,¹⁶⁷ telkens verhoogd, wat uiteindelijk 2.603 lb. opleverde. In 1518 vinden we in de rekeningen de eerste officieel vermelde renteverkoop. Deze leverde 7.625 lb. op, 23% van de totale inkomsten dat jaar. Het ging hierbij om een gedwongen renteverkoop onder de rijkste inwoners van de stad. Hierdoor was het resultaat feitelijk hetzelfde als in 1512 en 1513. Naast de reguliere inkomsten uit de accijnzen, moest de stad dus vaak zijn toevlucht zoeken tot buitengewone inkomsten. Omdat de kredietwaardigheid van de stad belabberd was en directe vermogensbelastingen tegen het zere been van de rijksten der stad waren, werd gebruik gemaakt van gedwongen renteverkopen.

In Leiden lijkt in deze periode minder vaak naar buitengewone inkomsten gezocht te zijn. Directe vermogensbelastingen waren middels de staat van atterminatie van 1504 verboden.¹⁶⁸ Tijdens deze staat, die na verlening in 1508 tot en met 1510 duurde, zijn dan ook geen directe vermogensbelastingen geheven. In 1508 werd gedurende twintig weken wel wekelijkse belasting geheven.¹⁶⁹ Ook de sporen van al dan niet gedwongen renteverkopen zijn schaars. Boeking bij de inkomsten vinden we alleen in 1514 en 1515, toen voor 15.747 lb. en 125 lb. aan renten verkocht werd. In 1514 betekende dit 36% van de inkomsten. In de staat van atterminatie van 1504 waren wel nieuwe belastingen en verhogingen van bestaande belastingen ingevoerd.¹⁷⁰

2.7 Conclusie

Het eerste doel van dit hoofdstuk was om de daadwerkelijke middenstroom van Haarlem en Leiden naar de landsheer te reconstrueren in de periode 1505-1518. De resultaten van dit onderzoek stellen ons in staat om de afdrachten van beide steden aan de vorst te vergelijken. Waren er grote verschillen in de afdrachten van beide steden? En kunnen die verklaard worden door het feit dat Leiden, qua inwonersaantallen althans, groter was dan Haarlem? Daarnaast kunnen we aan de hand van de daadwerkelijke middenstroom iets zeggen over de mogelijke oorzaken en consequenties van institutionele aanpassingen/vernieuwingen op het niveau van het

---

¹⁶⁴ Bij dit laatste bedrag zijn de in 1515 en 1516 geïnde opgeteld.

¹⁶⁵ N-HA, SH, inv.nr. 395, f.14r.

¹⁶⁶ Koorn, *Inventaris stadsarchief Haarlem*, 94: ‘[inv.nr.] 289Y. Akte waarbij Maximiliaan van Oostenrijk de stad toestaat poorters de door hen aan de stad geleende [mijn cursivering] gelden in de vorm van losrentebrieven uit te betalen.’

¹⁶⁷ In de rekening over 1508 vinden we deze renteverkoop vreemd genoeg niet terug. Zie ook Marsilje, ‘Les modes’, 109, die in 1514 een conversie van renten verkocht in 1508, 1511 en 1512 vond (van de penning zestien naar de penning achttien).

¹⁶⁸ Hamaker, *Faillissement*, 189-207: staat van 1504, artikel 18 (p.198-199).

¹⁶⁹ Marsilje, ‘Les impots’, 107; RAL, SA I, inv.nr. 587, f.22-29r.

¹⁷⁰ Hamaker, *Faillissement*, 189-207: staat van 1504, artikel 1-4 (p.193-194), 26 (p.203).

graafschap Holland, zoals de herziening van de schiltalen en de verkoop van gemeenlandsrenten op de beden. Het gedetailleerde onderzoek dat hier is gedaan levert vernieuwende resultaten op over de timing van de middelenstroom en de doorwerking van de gratiën in de periode 1505-1518 en verfijnt onze kennis van de totale bede- en omslagenlast.

Laten we beginnen met de resultaten voor het graafschap Holland, om daarna terug te komen op de vergelijking tussen Haarlem en Leiden. In vergelijking met de navolgende periode, kenmerkt de periode 1505-1518 zich door een betrekkelijk laag niveau van de beden, vooral door het ontbreken van extreme uitschieters. Dit wordt echter bijna volledig gecompenseerd door het exceptioneel hoge niveau van de gemeenlandsomslagen. Dezen werden niet zoals in de periode voorafgaand en volgend op de jaren 1505-1518 ingezet voor kleinere kosten van de Staten van Holland ('huishoudelijke kosten'), maar voor oorlogsdoeleinden. Dat geldt in ieder geval voor de jaren 1507-1508 en 1511-1514, niet toevallig de periode waarin de dreiging van hertog Karel van Gelre voor Holland het grootst was. Het is enigszins onduidelijk waarom en hoe in deze periode gekozen is voor omslagen in plaats van beden. Vanuit landsheerlijk perspectief valt het duidelijke voordeel van een grotere netto-opbrengst vanwege het vervallen van de gratiën op. Daarnaast werd benadrukt dat het hiermee om een Hollandse zaak zou gaan, meer nog dan een landsheerlijke. De directe verdediging van het graafschap en daarmee het belang van alle ingezetenen stond op het spel. De Staten hoopten zich er van te verzekeren dat het geld gebruikt werd voor doelen waarvoor het geld geconsenteerd was, althans meer dan bij de beden. Dit sluit aan bij het in de literatuur bestaande beeld van de kleinschaligheid van de oorlog tegen Gelre in deze jaren en de weerstand van de Staten Generaal in de toezegging van middelen ervoor.¹⁷¹

Door de hoogte van de omslagen moet het beeld van een vrij ontspannen belastingregime in Holland voor deze jaren losgelaten worden. Tot het begin van de jaren 1540 was de landsheer niet in staat significant meer middelen naar zich toe te trekken. Gezien de constante waarde van de munt, de waarschijnlijk lichte bevolkingstoename maar licht dalende reële lonen, bleef de belastingdruk waarschijnlijk ongeveer gelijk tot 1550, hoewel er zeer sterke fluctuaties waren per jaar.

De gratiën liepen in de eerste decennia van de zestiende eeuw wel geleidelijk op, van in totaal 18% voor de ordinaris bede en 16% van de extra-ordinaris bede in de periode 1505-1518 naar respectievelijk 20% en 26% in de jaren 1520 en in de jaren 1530 33% en 31%. Het door Tracy geschetste beeld van een vergroting van de gratiën in de loop van de zestiende eeuw wordt hier dus ook bevestigd voor de periode 1505-1518.¹⁷²

De beperkte steekproef naar de Leidse afdrachten in de beden en omslagen, indiceert dat de betalingen normaliter tijdig gebeurden en dat veel termijnen geanticipeerd werden door de steden. Leiden koos er voor om niet de totale verschuldigde som stipt op de gestelde termijnen te betalen, maar vaker kleinere bedragen aan de Hollandse ontvanger van de beden te voldoen. Hierdoor verzekerde de stad zich er van dat de ontvanger niet ineens zonder middelen kwam te zitten en verkleinde ze de risico's van het geldtransport. Ook in de bederekeningen vinden we zeer veel verwijzingen naar anticipaties van bedetermijnen. In 1508 werd 60.000 lb. geanticipeerd en in 1509 zelfs 160.000 lb. Deze anticipaties hadden zeker gevolgen voor de middelenstroom. Voor 1508 was het resultaat *negatief* – volgens de overeenkomst over terugbetaling uit 1509 betaalde de vorst meer terug dan er dat jaar geanticipeerd was, vooral door een nooit geheven bede van 70.000 lb. – , maar voor 1509 zeker niet met een *netto* anticipatie van bijna 130.000 lb. De toekomstige inkomsten van de vorst werden evenwel gehypothekeerd. De Staten lijken daarom na 1509 niet zo happig meer geweest te zijn op de anticipaties. In 1512 werd voor een laatste maal 40.000 lb. geanticipeerd, maar deze werd nog datzelfde jaar verrekend met twee later geconsenteerde extra-ordinaris beden. In ieder geval tot 1518 vonden geen anticipaties meer

---

¹⁷¹ B.R.H. Roossens, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)*, dl. 1: tekst (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Leiden 2005) 20-21.

¹⁷² Tracy, 'Taxation system', 79-80.

plaats. In de jaren 1520, tijdens de eerste in een serie van zes Frans-Habsburgse oorlogen, werd dit middel wel weer gebruikt.¹⁷³

De jaren 1511-1513 kenmerkten zich door een zeer hoog belastingniveau. Hoewel meer geld nodig was, konden de Staten van Holland niet overgehaald worden meer middelen te consenteren. Om de *cashflow* te verbeteren werd gezocht naar nieuwe mogelijkheden, nadat de anticipaties voorlopig afgedaan hadden. Onder deze druk ontstond misschien van de kant van de Staten het voorstel renten te verkopen op het gemene land, waarvoor Haarlem en Leiden de voorwaarde stelden dat de bedebetalingen van de zes grote steden als onderpand zouden dienen. Om onduidelijke redenen liepen de zaken anders, want deze rente van 15.000 lb. (exclusief het aandeel van Amsterdam), die in zijn geheel verkocht was aan Balthasar Busin, een geldschieder op de Antwerpse kredietmarkt, werd in 1513 direct weer afgelost met middelen uit de omslagen.¹⁷⁴ In 1515 werd wel een echte verkoop van gemeenlandsrenten met de beden als onderpand gedaan, van in totaal 31.600 lb. (inclusief het aandeel van Amsterdam van 9.200 lb.) Onder grote financiële druk was men in 1512 dus genoodzaakt naar nieuwe financieringsmiddelen te zoeken. In 1515, onder op het oog veel minder nijpende omstandigheden, gebruikte men het middel van de renteverkoop op de beden voor het eerst echt.¹⁷⁵ Over het belang van deze institutionele vernieuwing in het fiscale systeem van Holland zijn de meningen verdeeld, zoals in de inleiding van deze scriptie al bleek.

Daarnaast betekende de vernieuwing van de schiltalen een belangrijke institutionele aanpassing. Onder aanhoudende druk van de Noord-Hollandse steden, met name Haarlem en Leiden, werden in 1514 na een uitgebreide landsheerlijke *Informatie* de quota's voor de belastbare steden en dorpen aangepast. Deze aanpassing vond uiteindelijk plaats na een periode met een uitzonderlijk hoog belastingniveau, waarin Staten en landsheer in een voortdurend conflict over het consent van extra middelen stonden, zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk.

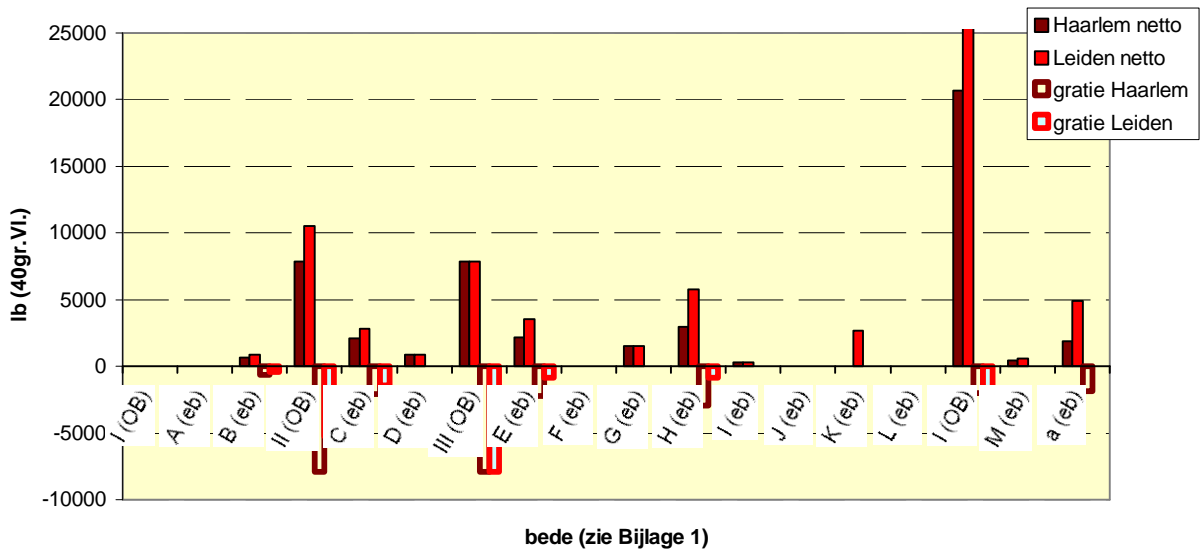
Met de aanpassing van de schiltalen raken we aan het volgende punt, de vergelijking van de middenstroom naar de vorst van Haarlem en Leiden. In de schiltalen van 1494 stonden beide steden even hoog aangeslagen. In principe was hun aandeel in de vorstelijke belastingen dus gelijk. In de praktijk wist Haarlem echter veel meer gratie te bedingen in de individuele onderhandelingen met de vorst. Het verschil tussen beide steden werd nog groter na de aanpassing van de schiltalen. In deze nieuwe schiltalen kreeg Leiden immers een hoger quotum toegewezen dan Haarlem. Daarnaast wist de stadna de herziening van de schiltalen veel lastigergratie te bedingen in de beden. Ondanks de afspraak dat beide steden na de herziening van de schiltalen hun volledige quotum zouden betalen, wist Haarlem al heel snel weer aanzienlijke gratiën op te bouwen. Vanaf 1516 verkreeg de stad in een extra-ordinaris bede alweer 50% gratie. Deze ontwikkeling zette zich voort in de jaren 1520 en 1530, hoewel Leiden toen snel terrein goedmaakte. In grafiek 2.6 zijn de netto betalingen in de beden van Haarlem en Leiden opgenomen. De hierboven geschetste ontwikkeling is daarin zeer goed zichtbaar.

---

¹⁷³ Tracy, *Financial revolution*, 38-40. De tabel op pagina 39 is zeer misleidend, omdat deze geen betrekking heeft op anticipaties in deze jaren, maar *totale bruto inkomsten* uit Holland, zoals gevonden in de rekeningen van de ontvanger-generaal van de Nederlanden, Jean Micault. 'Gewone' extra-ordinaris beden zijn natuurlijk onmogelijk aan te wijzen als anticipaties. In de tekst wordt wel verwezen naar een echte anticipatie.

¹⁷⁴ 18.000 lb.: 15.000 lb. door Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden en Gouda + een verondersteld minimum van 3.000 lb. door Amsterdam apart (1/6^e deel of 17%; in de verkoop van 1515 bracht Amsterdam echter 29% op).

¹⁷⁵ Naast een lager belastingniveau dan in voorgaande jaren, zijn er aanwijzingen dat 1515 aangewezen moet worden als een jaar met een relatief hoge koopkracht voor de bevolking, waardoor de belastingdruk in dat jaar laag was (Noordegraaf, *Hollands welvaren*, 171).

Grafiek 2.6: Nettobetalingen in de beden en gratiën van de steden Haarlem en Leiden in Holland, 1505-1518.

Bron: NA, GRK, inv.nrs. 3404-3419.

Uit een reconstructie van het uitgavenpatroon van beide steden, blijkt dat we deze verschillen niet volledig kunnen verklaren door het feit dat Leiden groter was dan Haarlem. De inkomsten van Leiden waren weliswaar 1,32 keer zo groot dan die van Haarlem, maar de netto uitgaven aan de beden en de omslagen waren 1,47 keer zo groot. Leiden was bovendien meer kwijt aan de uitbetaling van de renten. Of dit betekent dat Leiden door haar staat van atterminatie minder goed beschermd werd tegen schuldeisers komt in het volgende hoofdstuk aan bod. In ieder geval kon de stad verhoudingsgewijs aanzienlijk minder besteden aan de interne 'huishoudelijke' kosten. Haarlem was dus beter dan Leiden in staat om de externe uitgaven te beperken. In het volgende hoofdstuk wordt uitgezocht waarom dat zo was.

Hoofdstuk 3. Onderhandelingen over de middenstroom

De verschillen in de middenstroom van Haarlem naar de vorst en van Leiden naar de vorst waren dus aanzienlijk. Hoe kunnen we deze verschillen verklaren? Uit hoofdstuk twee is gebleken dat we het verschil niet alleen op de economische en financiële realiteit kunnen toeschuiven. Deze realiteit speelde zeker een belangrijke rol – Leiden had een grotere bevolking en kende meer inkomsten –, maar biedt niet voldoende verklaring. Ook het percentage van de jaarlijkse inkomsten dat aan de landsheerlijke regering werd afgedragen was immers in Leiden een stuk groter. Zou dat verschil misschien mede verklaard kunnen worden door de opstelling in de onderhandelingen over de middenstroom met de vorst? Dat dit een onderzoekswaardige vraag is, mag misschien blijken uit de ontwikkeling van de wijngiften in de beide steden. In Haarlem bleven dezen aan het begin van de zestiende eeuw onverminderd belangrijk. In Leiden zien we aan het begin van de zestiende eeuw echter een grote terugloop in de totale investering in dit sociale bindmiddel.¹⁷⁶

In het navolgende wil ik daarom bekijken hoe beide steden zich opstelden in de onderhandelingen met de vorst. Hierbij komen twee verschillende circuits aan de orde, die weliswaar overlappen. In eerste instantie onderscheid ik het collectieve onderhandelingscircuit. Beden werden toegezegd door de Staten van Holland of incidenteler door de Staten Generaal. Hoe gedroegen de Staten van Holland zich in de toezegging van middelen aan de vorst? En hoe stelden Haarlem en Leiden zich in deze vergaderingen op? Ik zal me hierbij baseren op het onderzoek van Ward en de uitgegeven bronnen voor de dagvaarten van de steden en Staten van Holland.

Naast de collectieve onderhandelingen onderscheid ik de individuele onderhandelingen. Haarlem en Leiden hadden in deze periode geregeld een verlenging van hun staat van atterminatie nodig. Hoe verkregen ze die? Ook de gratiën waren een zaak tussen individuele steden en de landsheerlijke regering. Hiervoor zal ik vooral mijn toevlucht kunnen zoeken tot de bronnen voor de dagvaarten, maar daarnaast is gebruik gemaakt van het daardoor niet ontsloten gedeelte van de rekeningen en vroedschapsresoluties en natuurlijk de staten van atterminatie van beide steden en de rekeningen van de ontvanger van de beden in Holland.

3.1 De opstelling van Haarlem en Leiden in de collectieve onderhandelingen

3.1.1 Ordinaris beden

Omdat de bronnen van de dagvaarten beginnen in oktober 1506 en eindigen in mei 1515, is over de onderhandelingen over de ordinaris beden in de periode 1505-1518 niet zo veel te zeggen. Ordinaris bede *II* werd op 10 juli 1506 geconsenteerd en ordinaris bede *I* in juli 1515.¹⁷⁷ Hierdoor kunnen we aan de hand van deze bron alleen iets zeggen over ordinaris bede *III*. Zoals blijkt uit het consent voor *II*, dat meer dan twee jaar voor de inning van de eerste termijn verleend werd, kon het consent voor een ordinaris bede zeer ver van te voren gegeven worden. Dit versterkt het beeld, dat het gaat om een bede die door de onderdanen nauwelijks bediscussieerd werd en ook door de Staten gerekend werd tot het normale inkomen van de vorst.

De verlenging van de ordinaris bede *II*, waarvan de laatste termijn op St. Jan 1511 viel, kwam voor het eerst ter sprake in de dagvaart van 25 september tot 5 oktober 1511 te Den Haag. Jan van Glymes, heer van Bergen op Zoom en Roeland le Fèvre, tesorier generaal van de Nederlanden, stelden voor om de jaarlijkse bede van de 80.000 klinkaards (60.000 lb.) voor vier jaar te verlengen.¹⁷⁸ Op de volgende dagvaart ging Haarlem akkoord, mits de stad de helft gratie zou krijgen in plaats van een derde, zoals bepaald in de nieuwe staat van atterminatie en mits geen poorters gegijzeld zouden worden vanwege vermeende wanbetaling in een niet geconsenteerde

---

¹⁷⁶ Damen, 'Giving by pouring', 83-100, aldaar 87-88; Van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken'. Mijn dank gaat uit naar Mario Damen voor het ter beschikking stellen van de tekst vóór publicatie.

¹⁷⁷ *II*: NA, GRK, inv.nr. 3406, f.2; *I*: inv.nr. 3415, f.1.; inv.nr. 3416, f.1.

¹⁷⁸ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr.213, p.256-260.

omslag over Kennemerland en Holland benoorden IJ voor de bescherming van de Zuiderzee. Leiden weigerde in eerste instantie te consenteren, vanwege de stedelijke armoede. De Haarlemse gedeputeerden verkregen op al hun voorwaarden direct een positief antwoord. De Leidse gedeputeerden stonden echter alleen in hun antwoord en dienden zich van de landsheerlijke commissarissen nog maar eens op hun antwoord te beraden, 'updat wij [zij] in ghene indignacie comen en souden'. Hierop consenteerde de stad de helft van haar portie te betalen.¹⁷⁹ Hiermee gingen de commissarissen akkoord, waardoor de Leidenaars in 's Hertogenbosch op 24 oktober 1511 een gratiebrief op konden halen. Haarlem verkreeg op dezelfde dag en plaats haar gratiebrief.¹⁸⁰

De eerst enigszins dwarse houding van Leiden betaalde in dit geval dus uit. De opstelling van Haarlem was opvallend anders: de stad verklaarde zich direct akkoord, maar dan wel op scherpe en helder uiteengezette voorwaarden. Het is de vraag hoe beide steden zich in de onderhandelingen voor de extra-ordinaris beden opstelden.

3.1.2 Extra-ordinaris beden

De extra-ordinaris beden kunnen we indelen in twee categorieën. Enerzijds waren er de beden die besproken werden in de Staten Generaal en in principe toegezegd werden voor de totale Nederlanden en waarin Holland met Zeeland eerst een vierde en vanaf 1512 een vijfde deel van de totaal geconsenteerde gelden opbracht.¹⁸¹ Anderzijds waren er de beden die alleen over Holland geheven werden, meestal uitsluitend voor de verdediging van het land. Laten we beginnen met de eerste categorie. Hieronder vallen extra-ordinaris beden *C, D, F, G, M, O* en *a*. Voor de laatste twee hebben we geen gegevens uit de bronnen voor de dagvaarten, dus die blijven buiten beschouwing.

Extra-ordinaris beden *C*, van totaal 48.000 lb. in zes termijnen van 8.000 lb. en lopende van St. Jan 1509 tot en met Kerst 1511, betrof het Hollandse aandeel in de bede van in totaal 300.000 kronen. Gevraagd was in januari 1509 om een bede van 500.000 kronen, maar zonder Vlaanderen wilden de Staten Generaal eind maart, na vele onderhandelingsronden op centraal en gewestelijk niveau, uiteindelijk 300.000 kronen toezeggen. Doordat de onderhandelingen op een veel groter podium plaatsvonden, raakte de houding van Haarlem en Leiden wat ondergesneeuwd. Wel is opvallend dat beide steden de vergaderingen aanpakten om andere zaken te regelen, vooral hun gratiën.¹⁸²

Grotendeels gaan deze waarnemingen ook op voor de andere extra-ordinaris beden die door de Staten Generaal behandeld werden. Haarlem noch Leiden had de hoop op deze grote vergaderingen veel invloed uit te kunnen oefenen. Telkens kregen zij opdracht om mee te stemmen met de rest van de Staten en er voor de steden zo gunstig mogelijke voorwaarden uit te slepen. Omdat de dagvaarten in Brussel of Mechelen plaatsvonden en veel hoge ambtenaren aanwezig waren rond de zittingen, was het mogelijk contacten aan te spreken die normaliter moeilijker te bereiken waren. Voor strikt gewestelijke beden en omslagen werd geprobeerd alsnog (meer) gratie ter verkrijgen.¹⁸³ Beide steden lijken bij de vaststelling van extra-ordinaris beden door de Staten Generaal meer bezig geweest te zijn met andere, individuele belangen dan met de vaststelling van de bede.

Maddens heeft er in zijn studie naar de beden in Vlaanderen op gewezen dat de bede-onderhandelingen tijdens de regering van Karel V steeds minder direct in de Staten Generaal plaatsvonden. In bijeenkomsten van alle Staten werd alleen nog de noodzaak van een nieuwe bede uiteengezet in een 'generale propositie'. Hierna werd aan de gewestelijke Staten een concreet bedevoorstel gedaan, waardoor de quotiteit, de verdeling van de beden over de gewesten, een

¹⁷⁹ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 214, p.260-265, citaat: p.262; Ward, *Cities and States*, 153-154, 291.

¹⁸⁰ NA, GRK, inv.nr. 3410, f.12 (Leiden) en f.19 (Haarlem); Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 216, p.266.

¹⁸¹ Ward, *Cities and States*, 145-146. Holland bracht hiervan twee derde op en Zeeland een derde, wat de totale bijdrage van Holland op 16,7% vóór 1512 en 13,3% na 1512 brengt.

¹⁸² Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 107, p.129-131, aldaar 130 en nr.113, p.136-139, aldaar 137.

¹⁸³ *Ibidem*, nr. 237, p.300-307 (*F* en *G*); nr. 334, p.496-499 (voor een nooit geheven bede van 100.000 gouden gulden als dank voor het voogdijschap van Maximiliaan van Oostenrijk).

strikt landsheerlijke zaak bleef. De verdere onderhandelingen vonden plaats in de gewestelijke Statenvergaderingen.¹⁸⁴ De Staten Generaal werden in de loop der tijd met betrekking tot het toestemmen van beden steeds meer buitenspel gezet. In de hier bestudeerde periode vormden deze beden een minderheid: slechtst zeven van 22 beden of 42 heffingen waren Nederlands in plaats van Hollands.

Bij de extra-ordinaris beden die uitsluitend voor Holland golden, en die logischerwijs dus ook uitsluitend behandeld werden binnen de Staten van Holland, was de opstelling heel anders. Beide steden waren ineens een machtsfactor van belang met hun directe stemrecht en in onderhandeling met ambtenaren van veelal minder verbluffende status. Extra-ordinaris beden *E*, *H*, *I*, *J*, *K*, *L*, *M* en *N* vallen in deze categorie. *N* valt buiten het bestek van de dagvaartenbronnen.

E was een extra-ordinaris bede van 50.000 lb. die in twee termijnen (25 augustus en 31 oktober 1511) geheven werd met als doel de 'reductie van den lande van Ghelre'.¹⁸⁵ Van de dagvaart te 's Hertogenbosch, waar het consent gegeven is, weten we maar weinig. Door snelheid waarmee het consent verkregen was en de daarop zeer dicht volgende inning van de eerste termijn bleven veel steden in gebreke, waarvoor de zij direct na het verstrijken van de betalingstermijn (2 september volgens het door de landvoogdes ondertekende consent, 8 september volgens Leiden) in gijzeling genomen werden door rentmeester Willem Goudt.¹⁸⁶

De extra-ordinaris bede van 60.000 lb. over Holland voor de dringende betaling van soldaten in februari 1513 (*H*) bracht veel discussie te weeg. Niet zozeer over de noodzaak ervan, die werd eigenlijk door iedereen erkend, maar wel over de manier waarop deze bede opgebracht moest worden. Het voorstel was namelijk om de gelden op te brengen door een 'capitaele impositie', een rechtstreekse vermogensbelasting in het graafschap. Met name de in de schiltalen onderbelaste Zuid-Hollandse steden, Dordrecht en Gouda, waren hier zeer tegen gekant. Hun verzet was uiteindelijk succesvol, waarna men over ging tot een klassieke heffing over de schiltalen. Haarlem verkreeg uiteindelijk de helft gratie in deze bede, Leiden een derde.¹⁸⁷ Ondanks de langdurige discussie over de wijze waarop middelen opgebracht zouden moeten worden, werd er tegen een heffing an sich weinig bezwaar geuit door beide steden. De noodzaak voor de landsverdediging werd ingezien en de steden concentreerden zich verder op het beperken van hun eigen aandeel door de gratiën.

Zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, was het belastingniveau in 1513 het hoogste in de hier bestudeerde periode. De Staten van Holland stonden in 1512-1513 onder grote druk om middelen toe te zeggen voor voorziening in de oorlogskosten. De extra-ordinaris bede van 75.000 lb. die in mei 1513 geheven werd voor de betaling van troepen (*I*) werd de Staten dan ook in sterke mate opgedrongen. De data rond deze extra-ordinaris bede zijn weinig informatief. Uit de Leidse reisbeschrijvingen van de burgemeesters en pensionaris blijkt dat de landvoogdes de bede per ordonnantie uitvaardigde. Toen de stad, die niet geconsenteerd had, weigerde te betalen, werd direct overgegaan tot gijzeling van zes vooraanstaande poorters. Om verdere problemen te voorkomen, besloot men te betalen.¹⁸⁸ Haarlem verkreeg de helft gratie in deze bede, Leiden een derde. Ward heeft het in dit verband over een vicieuze cirkel van de dreigende mouterij van onbetaalde troepen, haastig door de centrale regering opgelegde belastingen, weigerachtige steden en daarop volgende gijzeling om betaling af te dwingen, waarna nieuwe problemen zich aandienden die een compromis afdwongen.¹⁸⁹

---

¹⁸⁴ N. Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550)* (=Anciens pays et assemblées d'États; *Standen en landen* 72; Heule 1978) 1-2, 4; Ward, *Cities and States*, 70-71.

¹⁸⁵ NA, GRK, inv.nr. 3409, akte van consent van de Staten van Holland voor in de rekening gehecht.

¹⁸⁶ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 210, 212, p.253-256.

¹⁸⁷ *Ibidem*, nr. 273-274, 276-278, p.374-379, 381-388.

¹⁸⁸ *Ibidem*, nr. 288, p.405-415, aldaar 412.

¹⁸⁹ Ward, *Cities and States*, 296-297.

De extra-ordinaris beden *J*, *K* en *L* werden op een dagvaart van 12 tot en met 19 augustus 1514 te Den Haag als totaalpakket door de Staten van Holland geconsenteerd. De hoge commissarissen Roeland le Fèvre, tesorier-generaal van de Nederlanden, Floris van IJsselstein, Jan van Glymes, heer van Bergen op Zoom, Jean Carondelet, deken van Besançon, en Willem van Marken, procureur-generaal in de Grote Raad, tevens belast met het landsheerlijke onderzoek voor de herziening van de schiltalen (de *Informatie*) waren van regeringswege belast met de onderhandelingen met de Staten van Holland. De eis die zij in eerste instantie op tafel legden was voor een som van 100.000 lb. voor drie jaar, met terugwerkende kracht ingaande op 24 juni (St.-Johannis) 1514. De gedeputeerden van Haarlem en Leiden gingen met een behoorlijk vrije last de dagvaart in. Mits beide steden de helft gratie verkregen in hun aandeel, mocht men consenteren in het tegenvoorstel van de edelen van 100.000 *linkaards* (75.000 lb.) voor één jaar. Hiermee gingen de landsheerlijke commissarissen niet akkoord, mede vanwege discussie over de verantwoordelijkheid voor de oorlogsschulden van de afgelopen jaren. Het landsheerlijke blok eiste minimaal 110.000 lb. of 80.000 lb. als de Staten de oorlogsschulden op zich zouden nemen. Op de dagvaart waarop dit voorstel besproken werd, mocht Haarlem maximaal 80.000 lb. ‘ende oft noch duysent, twee of drieduysent meer ...’ consenteren, Leiden maximaal 100.000 *linkaards* (75.000 lb.). De commissarissen toonden zich hiermee ontevreden, waarop Haarlem eens te meer zijn armoede betoogde. Uiteindelijk gingen de Staten, inclusief beide steden, akkoord met de som van 82.500 lb. en ‘gratuyteiten’ van in totaal 9.125 lb. voor de commissarissen die de *Informatie* en de betreffende bedesonderhandelingen gedaan hadden.¹⁹⁰ Haarlem wist in deze bede aanzienlijk meer gratie te verkrijgen dan Leiden. Hoewel de opstelling van beide steden dus niet erg verschillend was in de collectieve onderhandelingen voor de extra-ordinaris beden *J*, *K* en *L*, was het eindresultaat voor Haarlem aanzienlijk veel gunstiger dan dat van Leiden.

De consentering van de extra-ordinaris beden over Holland verliep dus veel moeizamer. Deze beden werden meestal gevraagd in het kader van de oorlogvoering (offensief of defensief) tegen Gelre. Het verzet van de Staten van Holland baseerde zich meestal op het feit dat eerder geconsenteerde beden meer gebruikt hadden moeten worden voor de landsverdediging. Individuele steden beriepen zich veelal op een bepaling uit het Groot Privilege van 1477, waarin zij niet gehouden waren in een door meerderheidsstemmen aangenomen bede te betalen als zij zelf geen consent afgegeven hadden. Door sterke druk vanwege de vorst konden de steden normaliter echter gedwongen worden hun deel bij te dragen, terwijl met gratieverlening geprobeerd werd zoveel mogelijk draagvlak te creëren binnen de Staten. Het ontbrak het ‘smaller bargaining network’ aan machtsmiddelen en vooral eendracht om een echte vuist te maken. Alleen in 1509 wisten de steden te voorkomen dat een bede van 70.000 lb. geheven zou worden, doordat Margaretha van Oostenrijk toestond dat deze met anticipaties uit voorgaande jaren verrekend zou worden.¹⁹¹ In de opstelling van Haarlem en Leiden is weinig verschil te ontdekken.

3.1.3 Omslagen

De onderhandelingen over de omslagen zijn in de dagvaartenbronnen lastiger terug te vinden dan de beden. De belangrijkste reden hiervoor lijkt te liggen in de rekeningen van de gemeenlandsontvanger. Enige uitzonderingen daargelaten, werd hierin rekenschap afgelegd van alle inkomsten binnen een termijn (ook hier vallend op St.-Jan en kerst). Deze inkomsten werden niet uitgesplitst over de verschillende heffingen met een bepaalde waarde en vallend op een bepaalde datum, maar in totaal en netto geboekt. Netto, omdat er een onderscheid kon bestaan tussen de afgesproken heffing en de uiteindelijk geïnde middelen. Hierdoor is het lastiger heffingen uit het overzicht te koppelen aan de dagvaartenbronnen. In onderstaande overzicht zijn alleen omslagen opgenomen die teruggevonden werden in de dagvaartenbronnen en waarvan de opbrengst minimaal 10.000 lb. bedroeg. Die ondergrens is subjectief, maar we mogen aannemen dat kleinere heffingen primair voor het dekken van Statelijke kosten dienden.

¹⁹⁰ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 321-323, p.448-462, aldaar 457 (citaat).

¹⁹¹ Ward, *Cities and States*, 290; zie ook paragraaf 2.2, p. 30.

Op 22 november 1507 werd een omslag geheven van 30.000 lb. (3), die ingezet zou moeten worden voor de kosten van de landsverdediging tegen de Gelre en om de kosten van het eerste beleg van Poederooijen te dekken. Deze omslag was zeer omstreven om meerdere redenen. Al vanaf begin september werd gesproken over een belegering van het slot Poederooijen, van waaruit de Geldersen gemakkelijk verlammeende raids konden uitvoeren op Zuid-Holland.¹⁹² In de discussie over de noodzakelijke middelen liepen echter meerdere zaken door elkaar. Allereerst lag er een voorstel op tafel voor een bede over alle landen van 200.000 lb. Daarin zou het aandeel van Holland 41.300 lb. bedragen. Tegenwerking van Vlaanderen leidde er echter toe dat het landsheerlijke gezag probeerde op korte termijn Holland te laten consenteren in een aparte bede.¹⁹³ De Hollanders wensten echter meer toezicht op de betaling van de troepen en wilden uitsluitend consenteren in een anticipatie van de bede. Op een dagvaart van medio november besloten de Staten van Holland tot een anticipatie, waarna op 21 november een secretaris van het Hof van Holland naar Mechelen gestuurd werd om Margaretha van Oostenrijk en Floris van Egmond dit voorstel voor te leggen. Het lijkt er op dat de landvoogdes het voorstel tot anticipatie naast zich neer gelegd heeft, om vervolgens de heffing van een omslag te ordonneren.¹⁹⁴ Floris Oem van Wijngaarden had grote moeite om deze omslag te innen.¹⁹⁵ Haarlem noch Leiden had in deze omslag geconsenteerd.

In 1508 bereikten de omslagen het hoogste niveau in de hier onderzochte periode. Pas in 1557 werd dit niveau overtroffen, maar de heffingsbasis voor de omslagen was toen geheel anders. De eerste omslag is niet verantwoord in de omslagenrekeningen en is daarom ook niet opgenomen in het omslagenoverzicht in de bijlagen en hoofdstuk 2, maar werd zeker geheven en in ieder geval gedeeltelijk geïnd. Het gaat om een heffing van 105.000 lb. die in de bronnen op 3 april 1508 gedateerd wordt en welke diende voor het tweede beleg van Poederooijen en de landsverdediging. De Staten weigerden deze omslag toe te zeggen, waarna Floris van Egmond, in de bronnen aangehaald als stadhouder, veel druk uitoefende op de gedeputeerden. Na 'heete woerden' en verschillende bilaterale besprekingen tussen Van Egmond en de individuele steden, bleef een meerderheid van de Staten, bestaande uit Haarlem, Delft, Leiden en Amsterdam, tegen. Van Egmond zette echter door en besloot met het Hof van Holland over te gaan tot de heffing van deze omslag.¹⁹⁶ De grote steden die niet geconsenteerd hadden, tekenden hiertegen beroep aan. In diverse onderlinge besprekingen tussen de steden te Leiden, waarbij ook gedeputeerden van een aantal kleine steden aanwezig waren, probeerden zij hun verzet tegen de 'groten onredelike omneslach' te organiseren. Dit gaf de landvoogdes gelegenheid de onwillige steden te beschuldigen van lèse majesté wegens het uitschrijven van onwettige dagvaarten, wat vervolgens gebruikt werd als chantagemiddel om de steden alsnog tot betaling te dwingen. Hierop werden enige afgevaardigden van de steden gegijzeld in Mechelen. De landsheerlijke regering en de steden bleven tegenover elkaar staan, waarna uiteindelijk eind mei een compromis bereikt werd vanwege de plotselinge inval in Holland door de Geldersen, waarbij de steden in ruil voor gedeeltelijke vrijstellingen alsnog overgingen tot betaling.¹⁹⁷ Individueel probeerde Haarlem zich medio mei met Floris van Egmond te verzoenen, terwijl ook Leiden probeerde door uitzonderlijk grote wijnschenken de relatie met de substituut-stadhouder te herstellen.¹⁹⁸

---

¹⁹² Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 31, p.44-46.

¹⁹³ Ibidem, nr. 35, p.51-52, aldaar 51; ibidem, nr. 43, p.59-62, aldaar 60.

¹⁹⁴ Ibidem, nr. 37, p.52-53; ibidem, nr.45, p.63-65, aldaar 65. Waarschijnlijk hoort NA, SvH, inv.nr. 1745 bij deze omslag.

¹⁹⁵ Leiden weigerde bijvoorbeeld te betalen (Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr.45, p.63-65, aldaar 65); in NA, GRK, inv.nr. 3404, f.4 wordt ook verwezen naar de grote problemen bij het innen van de omslag in 1507.

¹⁹⁶ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 59-62, p.78-84, 'heete woerden': p.82.

¹⁹⁷ Ward, *Cities and States*, 41-46; Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nrs. 64-65, 67-68, 73-74, 76, p.85-88, 90-96.

¹⁹⁸ Voor Haarlem: Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 76, p.93-96, aldaar 94; voor Leiden: RAL, SA I, inv.nr. 587, f.52v.-53v. De stadhouder kreeg in totaal acht stedekannen rijnwijn van negen groten per scoop, terwijl de rentmeester van Noord Holland en verschillende raden van het Hof van Holland twee stedekannen met dergelijke

Na de inname bij verassing van Weesp en Muiden eind mei door de Geldersen, werd Pieter Plumion aangesteld als administrateur en ontvanger van de kosten die gemaakt zouden moeten worden om beide steden te heroveren.¹⁹⁹ In totaal werden omslagen geheven met een bruto waarde van 120.000 lb., waarvan uiteindelijk 95.838 lb. geïnd werd, omslag 4 in het overzicht. Dezen werden 28 mei, 28 juni en 24 juli geheven en dienden allemaal voor troepenbetalingen. Het voert te ver om hier alle onderhandelingen door te nemen, maar onder druk van de situatie consenteerden de Staten uiteindelijk meestal wel de direct noodzakelijke middelen, of stemden in met (een gedeelte van) een door Van Egmond al verordonneerde omslag.²⁰⁰ Sommige steden bleven echter achterlopen in de betalingen, zoals bijvoorbeeld Leiden en waarschijnlijk ook Haarlem.²⁰¹ Ontvanger Plumion dreigde in augustus zijn functie neer te leggen, omdat

‘him voortan niet mogelick en is zijn officie te excerceren ende te bedienen, gernerct die groote gebreecken die dair dagelicx inne gevallen ende gebueren, ende zonderlinge van die quade betalinge die de rentemeesters perticuliers elcx in den hueren dagelicx doende zijn, zoedat hem niet doenlick en is den capiteijnen ende knechten van oorloge te betalen ...’²⁰²

De heffing van 40.000 lb. die niet meer door Plumion maar door Jacob Goudt geïnd werd (5), werd voor de afbetaling en lichte van de troepen voor Weesp en Muiden gemakkelijk geconsenteerd.²⁰³ Op 10 december kwam met het verdrag van Kamerijk voorlopig een einde aan de vijandigheden.²⁰⁴

In de navolgende twee jaren bleef het rustig omtrent de omslagen. In 1511 werden echter weer twee omslagen geheven om de Geldersen te weerstaan. De eerste viel op St.-Jan en diende deels voor de normale huishoudelijke kosten van de Staten, deels voor de landsverdediging (9). Hierover zijn onderhandelingen terug te vinden, maar geen conclusie. De rekening werd pas afgehoord in 1519.²⁰⁵ In november namen de Geldersen Woudrichem in, waardoor een nieuwe omslag nodig was om dit verlies ongedaan te maken en verder territoriaal verlies te voorkomen. Deze omslag van 30.000 lb., of ‘thien stuvers opten scilt’, die geïnd werd door Willem Goudt en viel op kerst 1511 (11), zorgde voor vergelijkbare problemen als de eerste omslag uit 1508.²⁰⁶ De Staten van Holland wensten eerst middelen op te brengen door de anticipatie van de bede van St.-Jan 1512, maar daarvan bleek na aftrek van gratiën, anticipaties en andere kosten veel te weinig over te blijven.²⁰⁷ Haarlem was wel bereid akkoord te gaan met de geëiste omslag, mits

---

wijn kregen. Bij de huldiging van Maximiliaan in Leiden later in 1508 was er van de 46 wijnschenken maar één van acht stedekannen, aan de hertog van Mecklenburg. Alleen Maximiliaan zelf kreeg toen meer.

¹⁹⁹ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 78, p.99-100.

²⁰⁰ Ibidem, nrs. 78-79, 81-83, 85, 87, 107, 119, 121-122, p.99-109, 129-131, 143-145, 148-157.

²⁰¹ Leiden verkreeg op 20 juni 1510 een derde gratie in de omslagen van 1507 en 1508, waarbij expliciet vermeld werd dat een gedeelte daarvan ‘alnoch niet gedaen en es’: RAL, SA I, inv.nr. 913; uitgegeven bij Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 159, 191-195, aldaar 192. Haarlem verkreeg medio januari 1509 de helft gratie in de drie omslagen: ibidem, nr. 107, p.129-131, aldaar 130. Het is schier onmogelijk de timing van de omslagenbetalingen door de steden precies te reconstrueren.

²⁰² Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 87, p.108-109.

²⁰³ Ibidem, nr. 90-91, p.111-112.

²⁰⁴ Ward, *Cities and States*, 225.

²⁰⁵ NA, SvH, inv.nr. 1754, f.1; Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nrs. 195-197, 199-200, 202, p.235-237, 240-243, 244-245.

²⁰⁶ NA, GRK, inv.nr. 3411, f.1.

²⁰⁷ Leidse vroedschapsresolutie, 15 december 1511 (Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 220, 271-273, aldaar 271): ‘... hoe dat men bevonden heft dat van die bede die tot Kersmisse verschijnen sel overmits die remboursenten die dair of ghaen ende oick die graciën die die grote ende veele van den cleynen steden ende dorpen in denselven bede hebben, ende oick veel belopen, niet meer zuvers en blijft, zoe bij state overgelevert is dan 4396 lb. 15 s. 2 d.’; ibidem, nr. 218-219, p.268-271.

men de helft gratie zou verkrijgen.²⁰⁸ Hiermee gingen de stadhouder en het Hof van Holland echter niet akkoord. Haarlem weigerde daarop met Leiden, Delft en Amsterdam te consenteren in de omslag. De steden tekenden protest aan tegen de heffing bij de landvoogdes, die daarop liet weten dat de heffing volgens haar geldig was. Desalniettemin bleven de steden weigeren, waarop een periode van gijzelingen en stuklopende onderhandelingen volgde, waarin zowel Haarlem als Leiden wel wilden bijdragen, als ze maar de helft gratie kregen. Uiteindelijk werd eind april het door de steden gezochte compromis gevonden.²⁰⁹

In 1512 hield de oorlogsdreiging aan, wat verdere kosten voor troepenonderhoud met zich meebracht. In maart 1512 werd op bevel van de stadhouder en het Hof van Holland zonder overleg of consent van de Staten van Holland 40.000 lb. omgeslagen. De weerstand hiertegen was natuurlijk enorm en Haarlem en Leiden weigerden dan ook te betalen. Men wendde zich tot de landvoogdes, die 'alle die procedueren' tegen Haarlem, Leiden, Delft en Amsterdam vanwege de betreffende omslag voorlopig opzegde.²¹⁰ Nadat het Hof van Holland in mei opnieuw de steden in gijzeling nam voor wanbetaling in deze bedden wendden de vier steden zich na herhaaldelijk gezamenlijk overleg opnieuw tot Margaretha van Oostenrijk. Van haar verkreeg men de toezegging dat men uit toekomstige bedden terugbetaald zou worden voor deze omslag.²¹¹ Uiteindelijk werd deze omslag dus omgezet in een anticipatie, welke verrekend werd met extra-ordinaris bedden *F* en *G*. *F* werd overigens al bediscussieerd in de Staten Generaal toen Margaretha de steden de eerste keer van de gijzeling ontsloeg. De positieve opstelling van de Hollanders in deze onderhandelingen was een reden voor de landvoogdes om de steden te ontzien.²¹² We mogen dit aanmerken als een klein succesje van de steden Delft, Haarlem, Leiden en Amsterdam in de strijd tegen de steeds terugkerende opgelegde omslagen.

Over omslag 12 van 20.136 lb. van St.-Jan 1512 is praktisch niets bekend. Vermoedelijk draait het voornamelijk om onderhoudskosten van de Staten. De daarop volgende omslag laat het inmiddels gekende patroon zien: De omslag van 22 oktober 1512 (13) was afgekondigd door de stadhouder en het Hof van Holland, zonder dat een meerderheid van de Staten geconsenteerd had, waarop Haarlem, Delft, Leiden en Amsterdam met enkele kleine steden in protest gingen bij de landvoogdes, maar na lange gijzeling uiteindelijk toch gedwongen werden hun bijdrage te leveren in ruil voor een behoorlijke gratie.²¹³

Met het afsluiten van een bestand tussen Maximiliaan van Oostenrijk en Karel van Gelre op 31 juli 1513 ontstond de noodzaak om zo snel mogelijk de ingehuurde troepen voor de landsverdediging af te betalen en te lichten. De Staten van Holland, en zeker de verarmde steden Haarlem en Leiden hadden al lange tijd voor zo'n vrede gepleit. Met omslag 16 van 50.000 lb. voor de vereffening van de schulden en het ontslag van de troepen werd al op 28 juli, dus voor het afsluiten van het definitieve bestand, ingestemd. Deze omslag over drie termijnen, waarvan de

---

²⁰⁸ Vroedschapsresolutie Haarlem 27 december 1511 (Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 221, p.273-275, aldaar 273): 'Upten voors. dach heeft meester Jan van der Briele zijn rappoirt gedaen, commende uuyt den Hage mit Willem van Loo, datter een ommeslach gemaict was van thien st. upte scilt ende die stede daerof tstaetken gesent zonder gracie was; oick geseyt dat men van hier bij maniere van preste upgebracht wilt hebben terstont duysent gouden gulden. De meeste stemmen zijn zulcx dat men in den ommeslach nyet treden en sal want dese stede huere volle porcie van den sciltale nyet dragen en mach, noch oick int verschieten van de duysent gouden gulden up dit pas. Maer zijn wel van den advijse dat men an mijn heere van Ysselsteyn ende andere vrunden onderstae hoe ende in wat manieren dat men mitten anderen steden in vruntscappen blijven sal mogen omme nyemant onwillich te maicken ...'

²⁰⁹ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 220, p.271-273, aldaar 273: Haarlem betaalt haar portie, minus de helft gratie; ibidem, nr. 237, p.300-307, aldaar 302: Leiden verkrijgt de gratiebrief in Brussel. Leidens gratie zou verrekend worden met de betalingen in de ordinaris bedden van St.-Jan en kerst 1512 (ibidem, p.306).

²¹⁰ Ibidem, nr. 233, p.292-297, aldaar 296.

²¹¹ Ibidem, nr. 237, 239, 241, p.300-308, 311-314.

²¹² Ibidem: 'Myn voorschreven genadichste vrouwe, tvoorschreven versouck gehoort, overmerckende die goetwillicheyt die de voorschreven steden totter keyserlycker majesteit, onsen genadichsten heeren, te gelieven int consenteren van der bedden, nu geheyscht van heuren wege den Staten van allen den landen van herwaertsover om tstück van der oirloghe van Gelre ...'

²¹³ Ibidem, nr. 256-257, p.228-343. Leiden kreeg een derde deel gratie (ibidem, nr.276, p.381-383, aldaar 381).

eerste op Bamis (1 oktober) viel, werd dus erg gemakkelijk geconsenteerd. Er zijn geen sporen van enige gratiën te vinden.²¹⁴

De omslag van 40.000 lb. uit augustus 1513 (15) diende ook om troepen te lichten. Deze omslag werd snel en gemakkelijk geconsenteerd, opdat de troepen zo snel mogelijk buiten dienst gesteld konden worden en dus niet meer betaald hoefden worden. De gedeputeerden de zes grote steden namen daarom 1.000 lb. in contanten mee naar de dagvaart te Dordrecht van 25 tot en met 31 augustus en stemden daar in met de omslag.²¹⁵

Van omslag 17, die 19.787 lb. opbracht, ontbreekt elk spoor. Deze zal naar alle waarschijnlijkheid ingezet zijn door de Staten van Holland om de eigen kosten te dekken. Ook naar omslag 18, van 25.381 lb. zijn geen directe verwijzingen terug te vinden. Waarschijnlijk gaat het ook hier vooral om huishoudelijke kosten van de Staten.

De omslagen vormden in de periode 1505-1518 een zeer belangrijke inkomstenbron voor de vorst, die veelvuldig ingezet werden in de oorlog tegen Gelre. De onderhandelingen tussen de landsheerlijke regering en de Staten van Holland, als daar al sprake van was, waren vaak bijzonder moeizaam. In veel gevallen werden de omslagen gewoon opgelegd door het landsheerlijke gezag, hetzij vanwege de facto stadhouder Floris van Egmond, hetzij vanwege landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Hiertegen gingen vervolgens de steden Delft, Haarlem, Leiden en Amsterdam in beroep, waardoor de inning grote vertraging opliep. Bestuurders van de steden werden vervolgens gegijzeld, waarna de steden meestal alsnog gedwongen werden te betalen, soms in ruil voor een gedeelte gratie in de betalingen. De vicieuze cirkel van opgelegde omslag, weigering, gijzeling, nieuwe problemen die Ward beschreef, is hier nog meer van toepassing dan bij de extraordinaris beden over Holland.²¹⁶ Haarlem en Leiden stelden zich in de onderhandelingen overigens praktisch gelijk op. Gezien de het proces van voorstelling, bespreking en inning van de omslagen, is het zeker correct om het grootste gedeelte van de omslagen in deze periode te behandelen als landsheerlijke belastingen. Het in hoofdstuk twee geschetste beeld van tijdige betalingen wordt in deze paragraaf echter wel sterk genuanceerd: indien steden niet instemden met zekere heffingen, dan kon de middenstroom vanwege aangespannen procedures en betalingsweigering zeer vertraagd worden. Dit laatste werd in de onderzochte periode voor de omslagen een bijna structureel gegeven in de jaren 1508 en vooral 1511-1513.

3.2 Individueelstedelijke onderhandelingen met de vorst over financiële zaken

3.2.1 Staten van atterminatie

In 1492 en 1494 verkregen Haarlem en Leiden hun eerste staten van atterminatie, waarmee ze gevrijwaard waren van een (deel van) hun rentenbetalingen. Deze staten werden in 1497 verlengd, maar dit was onvoldoende om de stedelijke financiën te verbeteren. Daarom werd kort na 1500 voor beide steden een veel strengere staat afgekondigd, volgens welke de steden niet alleen in financiële zaken veel autonomie kwijtraakten, maar ook op het vlak van de politiek. In hoofdstuk 1 is al gesteld dat Haarlem en Leiden ook na deze op het eerste gezicht voor hun nadelige ontwikkeling de staten van atterminatie zelf bleven aanvragen. Ging het hier om een afweging van twee kwaden?

Ongetwijfeld, maar er zijn gegronde redenen om te twijfelen aan de al te stringente uitvoering van de staten van atterminatie door de aangestelde commissarissen. Deze twijfel wordt in eerste instantie gevoed door het compleet negeren van de staten van atterminatie in het werk van Brand over de stedelijke elites van Leiden in de periode 1420-1510 en dat van Ward over de Staten van Holland.²¹⁷ Vooral het onderzoek van de laatste wijst een heel andere richting op. Als Leiden daadwerkelijk niet autonoom geweest zou zijn in politieke zaken, hoe zou het zich dan

---

²¹⁴ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 288, p.405-415.

²¹⁵ Ibidem, nr. 294-296, p.419-423.

²¹⁶ Ward, *Cities and States*, 296-297; hierboven p.47.

²¹⁷ A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven 1996); Ward, *Cities and States*.

ooit zo hebben kunnen verzetten tegen de landsheerlijke omslagen? Zo zeer zelfs dat men zich in 1508 de zware beschuldiging van lèse majesté, majesteitsschennis, op de hals haalde?

In zijn studie naar de Haarlemse financiële ontwikkelingen in de periode 1492-1515 stelt Sewalt telkens weer dat de stad met de staat van 1501 een belangrijk deel van haar autonomie kwijtraakte. Hij doelt hiermee echter heel duidelijk op de situatie zoals die *de jure* was. Sewalt moet echter ook benadrukken dat het Haarlemse financiële beleid *de facto* vooral bepaald werd door de zittende trossiers, burgemeesters en vroedschap: ‘Al had de staet van 1501 hen toegestaan “statuten, zowel betreffende het recht, het inkomen, politiek en bestuur te maken”, in feite stelden Wielant en Roussel zich zeer gematigd, als toezichhouders, op de achtergrond op’.²¹⁸ Marsilje, bij wie het verlies aan autonomie een belangrijk thema is, moet net als Sewalt toegeven dat de Vlaamse ambtenaren het liefste in samenspraak met de vroedschap optraden.²¹⁹ Dit relativeert de veronderstelde allesbepalende invloed van de staten van 1501 en 1505 op het financiële leven in de stad behoorlijk. Ook J.A. Fruin wijst op de ‘bezadigdheid en gematigdheid’ waarmee Wielant en Roussel hun taak van commissaris waarnamen.²²⁰

In Leiden lagen de zaken niet veel anders. Floris Oem van Wijngaarden kwam bijna uitsluitend naar Leiden voor de jaarlijkse controle van de rekeningen. De herbenoeming van de schepenen, de enige leden van het gerecht die niet middels de staat voor vier jaar benoemd waren, werd vooral gedaan door andere leden van het Hof van Holland.²²¹ Soms reisden de burgemeesters, trossiers en pensionaris voor advies of overleg naar Oem van Wijngaarden in Den Haag, waar hij raadsheer was in het Hof van Holland. De vroedschap, als belangrijkste beslisorgaan in politieke zaken, was in deze jaren misschien wel minder actief, maar werd niet formeel afgeschaft. De bronnen zijn hierover echter weinig informatief.²²² Onder de twee burgemeesters en twee trossiers die benoemd werden in 1504 voor vier jaar, waren twee oudgedienden uit de Leidse bestuurlijke elite.²²³

We mogen de staten van atterminatie op de punten die de stedelijke politieke autonomie aangaan dus niet al te letterlijk nemen. De bepalingen uit de staten gaven de landsheerlijke ambtenaren die belast waren met de controle uitzonderlijk veel macht, maar het lijkt er op dat zij die nooit of slechts zelden in de praktijk hebben gebracht.²²⁴ De waarom-vraag valt buiten het kader van deze studie, maar de meest waarschijnlijke reden is de grote afwezigheid van de controleurs ter plaatse en misschien toch ook een zeker respect voor de oude stedelijke tradities en status quo binnen het graafschap. Dat beide steden zich inspanden om ook na de in theorie zeer knellende staten van atterminatie toch verlenging aan te blijven vragen bij de landsheerlijke regering valt in dit licht gemakkelijker te begrijpen.

---

²¹⁸ Sewalt, *Staet*, 80, 88 (citaat).

²¹⁹ Marsilje, ‘De geografische, institutionele en politieke ontwikkeling’, 39.

²²⁰ Fruin, *Instructie*, 22.

²²¹ In 1506 herbenoemde Floris Oem van Wijngaarden de schepenen middels een gesloten brief, maar niet in persoon (RAL, SA I, inv.nr. 585, f.43), in 1507 werd de herbenoeming door Jan Boudijnsz. en Jacob Ruisch gedaan (idem, inv.nr. 586, f.49) en in 1508 door Floris Wijngaardszoon en Reinier de Jonge (idem, inv.nr. 587, f.67v.).

²²² Er zijn voor deze jaren geen vroedschapsresoluties overgeleverd, maar in de rekeningen vinden we wel de presentgelden bij de herbenoeming van het bestuur. In 1506 vinden we bijvoorbeeld bij de ‘presentie up Sinte Martijnsavondt’ voor de ‘...XXIII vanden vroescip elcx II stuvers...’ (RAL, SA I, inv.nr. 585, f.36), in 1508: ‘...XXI van den vroescip elck II stuvers...’ (Idem, inv.nr. 587, f.61) en in 1509: ‘...XVII van den vroescip elck II stuvers...’ (Idem, inv.nr. 589, f.59v.). In de staat van 1504 zijn geen bepalingen opgenomen over de afschaffing van de vroedschap. De gebruikelijke presentgelden voor de normale vergaderingen werden niet uitgereikt tijdens de staat van 1504, maar ook niet daarna in 1508 en 1509, waarvan we via de vroedschapsboeken zeker weten dat er vergaderingen waren.

²²³ Het gaat om Heynric Florysz. (burgemeester), die sinds 1491 zitting had in de vroedschap en Pieter Paedze (trossier), die uit een oud en belangrijk Leids bestuurlijk geslacht kwam. Brand, *Over macht en overwicht*, bijlage 2: In- en uittrede Leidse vroedschappen 1410-1510 (bijgeleverd op diskette in WordPerfect5.0-format).

²²⁴ Vergelijk Marsilje, ‘les impots’, 111-112, die veel meer nadruk legt op het verlies aan autonomie van beide steden.

De Haarlemse staat van 1501 liep op 1 september 1505 af. Het verkrijgen van een nieuwe staat was voor de stad weinig problematisch. In reisverantwoordingen in de stadsrekeningen vinden we geen formele aanvraag terug. Waarschijnlijk is de aanvraag via de controleurs van de vorige staat, Filips Wielant en Jean Roussel, gelopen. Zij kregen in juli 1505 dan ook opdracht om de financiële situatie van de stad opnieuw te onderzoeken.²²⁵ In dat kader vroegen zij de vroedschap begin augustus ook herhaaldelijk om de noodzakelijkheid van een nieuwe staat, waarop men antwoordde: ‘dat nyemant eenige raidt daer toe [de financiële problemen van de stad] en weet, biddende den commissarissen dat zij der stede eenen staet wilden maicken, zulcx als zij bevinden zouden dat de zelve stede verdragen zoude mogen’.²²⁶ Hoewel de staat van 1501 een grote vermindering van de achterstallige schuld had gebracht en de ontvolking als gevolg van de vele hoofdelijke omslagen in de voorgaande periode een halt toegeroepen was, kon men nog lang niet alle lopende renten betalen.²²⁷ De commissarissen stelden hierop een advies op voor de Grote Raad, die uiteindelijk zou moeten beslissen over de aanvraag. Deze behandeling vond plaats in september, dus al na het verlopen van de oude staat. Een uitgebreide delegatie reisde af naar Brussel, waarna een gedeelte van de delegatie zich afsplitste naar Mechelen en Antwerpen. Uiteindelijk verkreeg men bij de kanselier van de ‘Hoge Raad’, Nicolaas I le Ruistre, bisschop van Atrecht, op 25 september 1505 de nieuwe staat.²²⁸ Qua inhoud was de staat van 1505 bijna gelijk aan die van 1501.

De Leidse staat van 1504 was in 1508 toe aan verlenging. Door de lèse-majesté-affaire was de stad voorlopig wel uit de gratie geraakt bij Floris van Egmond en Margaretha van Oostenrijk, wat de stad ongedaan probeerde te maken door uitgebreide schenkingen. Voor het verkrijgen van een nieuwe staat van atterminatie maakte men echter gebruik van de (verlate) blijde intrede van Maximiliaan van Oostenrijk als voogd van Karel V en ruwaard in Holland in juli en augustus. Na zijn tocht langs de Hollandse steden verbleef de vorst nog enige tijd in Holland, waar hij verschillende dagvaarten voorzat. Op een van die dagvaarten, gehouden te Dordrecht en Schoonhoven van 5 tot 12 oktober, diende de stad een ‘requeste, daer die lasten van der stede int lange in verhaelt waeren’ in.²²⁹ Al meteen rond de volgende dagvaart, gehouden te Gouda van 17 tot 22 oktober, verkreeg de stad zijn nieuwe staat, zoals blijkt uit het officiële document.²³⁰ Het officiële document moest echter worden uitgewerkt in Brussel. Na een tijdelijke staat vanwege het Hof van Holland ter overbrugging van 9 november, verkreeg men die al rond de dagvaart van de Staten Generaal te Antwerpen of Mechelen in de eerste helft van november.²³¹

²²⁵ N-HA, SH, inv.nr. 173c: Staat van 1505, f.1v; idem, inv.nr. 2: vroedschapsresoluties 1501-1516, f.24v.-25: ‘Hebben ter zelve tijt mijn heeren de commissarijssen, meesters Philips Wielant ende Jan Roussel, raiden in den Groten Raidt etc. gethoent ende doen lesen huer commissie die zij hadden van onsen genadelicke heere den conynck om deser stede te maicken eenen nyewen staet mitgaders te stellen de wet ende te maken kueren ende statuyten tot verheffinge van der zelve stede, zeggende dat zij gairne van al tot verheffinge van der stede doen zullen, alsoet tot welvaart van dier behoeren zal.’ (17 juli 1505).

²²⁶ Idem, inv.nr. 2, f.26 (vergadering 7 augustus 1505).

²²⁷ Idem, inv.nr. 173c, f.1v.

²²⁸ Idem, inv.nr.388 (stadsrekening 1506), f.24-25v: ‘Opten IIIen dach in septembrys anno XVc vijff reysden Gheryt van Scoten ende Frans Gerytsz., burgemeesteren, meester Symon Aelbrechtsz. van Assendelf, pensionnaris, ende Jacob Jansz. Van Eyck, clerck, van der voirs. stede wegen bij ordinantie van der gerechte ende vroedschappe der selver in den Hoghen Raidt tot Bruessel an mijnen heeren den cancellier ende de voirn. commissaryssen om te vercrigen den nyewen staet ende voirt te solliciteren diverssche andere saicken, dienende tot verheffinge ende welvaart der selver stede, dairinne zij mit alder nairsticheit solliciterende te Bruessel, Mechelen ende tot Antwerpen, ...’; idem, inv.nr. 173c, f.7v.

²²⁹ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 98, p.117-119, aldaar 119.

²³⁰ RAL, SA I, inv.nr. 483 (staat van atterminatie 1508); Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 99, p.119-120.

²³¹ RAL, SA I, inv.nr. 484 (tijdelijke staat 1508); idem, inv.nr. 587, f.52v: ‘Item opten IXen dach in novembri reysden Jan van Zwieten, schout, ende Heynrick Florysz., burgermeester, van der stede weggen in den Hage omme mijn heeren den stadhouder ende Raede te verthoegen hoe dat die staet der voirs. stede expireerde ende dat die gedeputeerde van der stede gereyst waeren byden keyserlicke M. omme den selven staet gecontinueert thebben...’; Burgers, Smit en Ward, *Bronnen*, nr. 101, p.122: ‘omme taftervolgen die brieve aengaende die continuacie van den staet, naevolgende den appointemente gegeven binnen der stede van der Goude. Ende voert

Leiden maakte in 1508 dus handig gebruik van de aanwezigheid van Maximiliaan in Holland, en verkreeg een nieuwe staat zonder uitvoerige landsheerlijke onderzoeken. De inhoud van de staat bleef ongewijzigd ten opzichte van 1504.

De Haarlemse staat van 1505 liep af op 1 september 1509. Hoe de stad de periode tot en met de overgeleverde nieuwe staat van 1510 overbrugd heeft is enigszins onduidelijk, maar het lijkt er op dat hiervoor twee tijdelijke staten van een half jaar zijn gebruikt die door gunstige bemiddeling van de commissarissen Filips Wielant en Jean Roussel tot stand zouden zijn gekomen.²³² Begin april waren beide commissarissen in de stad om de nieuwe burgemeesters te benoemen. Bij deze gelegenheid overlegden zij met de vroedschap over de hoeveelheid burgemeesters en of die aangesteld moesten worden voor ‘den geheelen staet die men maicken sal dan corter’. Ook vroegen zij of de vroedschap voor de nieuwe staat andere commissarissen wenste, waarop eendrachtelijk geantwoord werd ‘dat zij mijn heeren bedanckten van dat zij gedaen hadden ende en begeerden geen anderen, mer dat zij voirtaen tbeste doen wilden.’²³³ Op 23 juli werd Reyer Symonsz. naar de commissarissen in Mechelen gezonden met de stadsrekeningen van de laatste vier jaren en een voorlopig overzicht van het lopende jaar om samen met Wielant en Roussel een nieuwe staat op te stellen. Het officiële document, gedateerd op 1 augustus, werd door de eerste tesorier Frederick Jacobsz. Deyman in de eerste helft van augustus opgehaald in Brussel.²³⁴ In essentie gaat het om een verlenging van de staat van 1505, zonder al te grote inhoudelijke wijzigingen.²³⁵

Door het ontbreken van de Leidse stadsrekening voor 1510 zijn we minder goed geïnformeerd over het verleningsproces van de nieuwe staat van dat jaar. Dat is jammer, omdat er sprake is van vergaande wijzigingen: de nieuwe staat voorzag nog slechts in de atterminatie van de rentenschulden, alle andere bepalingen waren verdwenen. Uit de staat van 19 oktober 1510 blijkt dat Leiden een verzoekschrift had ingediend, waarop een onderzoek door Claude Carondelet, baljuw van Amont en lid van de Geheime Raad en Nicolaes Everaerts, president van het Hof van Holland, volgde. Zij zonden hun conclusies naar de Geheime Raad, waarna in naam van Maximiliaan en Karel een nieuwe staat van atterminatie toegekend werd aan de stad. Doordat Leiden middels een ander charter, tevens gedateerd op 19 oktober 1510, het benoemingsrecht van de burgemeesters en tesoriers ook terug kreeg dat in 1504 verloren gegaan was, werd de stedelijke autonomie ook de jure hersteld.²³⁶

De Leidse staat was in 1510 voor drie jaar verleend en liep dus af op 10 november 1513. Op 30 oktober verkreeg stadspensionaris Simon van Assendelft rond een dagvaart in Gent een verlenging van de staat voor een half jaar. In die tijd moest onderzoek gedaan worden naar de

---

omme mitten Staten van den anderen landen te onderhouden die dachvaart ...’ Het verkrijgen van de nieuwe staat stond dus hoger op de Leidse agenda dan de dagvaart zelf.

²³² Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, 121, p.148-151, aldaar 150: op zeven juli 1509 reisde stadsclerk Adriaen van der Voirde naar Den Haag om met een tesorier en burgemeester van de stad de dagvaart bij te wonen ‘ende voirt te solliciteren commissie up mijnen heeren meesters Philips Wielairt ende Jan Roussel, raden in den Groten Raidt etc., up tstück van eenen nyeuwen staet te maicken etc.’; N-HA, SH, inv.nr. 392, f.24v.: ‘Opten XIXen dach in februario voirs. reysden meester Reyer Symonsz. Ende Harman Dugbrechtsz.(?) Ramp, scepenen van der voirs. stede weden bij ordinantie van den gerechte tot Mechelen om mijnen heeren de commissaryssen meesters Philips Wielant ende jan Roussel raden in den Groten Raidt etc te adverteren van den noot ende last van dese stede ende dat zij hem harwairts wilden sicken soe haestich als zij mogen up tstück van den nyeuwen staet te maicken ...’

²³³ N-HA, SH, inv.nr. 2, f.52-53v.

²³⁴ Idem, inv.nr. 392, f.30-31v.

²³⁵ Idem, inv.nr. 174.

²³⁶ Het gaat om het recht van de Veertigen, een college dat het gerecht koos. Brand heeft de teruggaaf aan de stad een compromis genoemd, omdat de landsheer het college, dat sinds 1504 grotendeels verstorven was, aanvulde naar eigen inzicht. RAL, SA I, inv.nr. 40, gedrukt in Van Mieris, *Handvesten*; Brand, *Over macht en overwicht*, 70.

financiële problemen van de stad.²³⁷ In het verzoek benadrukte Leiden dat het in de periode 1510-1513 zeker 35.000 lb. had afgedragen en wel renten wilde verkopen om de situatie op korte termijn te verlichten, maar die niet verkocht kreeg.²³⁸ Men hoopte het onderzoek van de *Informatie* voor de herziening van de schiltalen te kunnen gebruiken, maar door de vertraging daarvan moest een apart onderzoek gedaan worden. Daartoe werden vanuit Brussel Jan van Duvenvoorde, raad in het Hof van Holland, en Tielman van Dullekem, rekenmeester in de Haagse rekenkamer naar Leiden gestuurd, waar zij vier dagen op kosten van de stad verbleven.²³⁹ Zij concludeerden dat Leiden een totale schuld had van 171.358 lb. ponden 'Hollands'. Waarschijnlijk gaat het daarbij om ponden van veertig groten Vlaams, waarmee de schuld van de stad 4,7 keer het gemiddelde jaarlijkse inkomen van de periode 1505-1518 bedroeg. Het advies van de commissarissen aan de landvoogdes was om de staat niet te verlengen, aangezien de Leidse schulden al bijna twintig jaar geattermineerd werden. Mocht Margaretha toch 'uuyt sonderlinge gratie' een nieuwe staat willen afgeven, dan moest dat op strenge voorwaarden gebeuren en voor maximaal drie jaar in plaats van de gevraagde zes jaar.²⁴⁰ Om een negatieve uitkomst te voorkomen, gaf de vroedschap medio mei 1514 toestemming aan de gedeputeerden ter dagvaart in Mechelen om te 'gheven eenige ghoede heeren die de stede behulpich sullen wesen int vercrigen van die respijte van den afterstallen, ende dat tot redelicheyd als men minste mach ende dat tot een somme toe ten hoichsten omtrent 100 R. Gulden'.²⁴¹ Waarschijnlijk onder grote invloed van tesorier-generaal Roeland le Fèvre, een 'vriend' van de stad, verkreeg Leiden op 6 oktober 1514 een nieuwe staat voor zes jaar.²⁴² Ook het benoemingsrecht voor burgemeesters en trossiers werd verlengd.²⁴³ Deze staat was weliswaar veel gedetailleerder dan die van 1510, toch moeten we concluderen dat het advies van het Hof van Holland in het voordeel van Leiden goeddeels genegeerd is.

Over de totstandkoming van de Haarlemse staat van 1515 heb ik vreemd genoeg nauwelijks iets kunnen vinden. De vroedschapsresoluties en reisbeschrijvingen in de stadsrekening van dat jaar zwijgen. Uit de tekst van de staat van atterminatie zelf, die werd afgegeven op 26 oktober 1515 en met terugwerkende kracht vanaf 1 september van dat jaar geldig was voor de komende vier jaar, blijkt dat de stad toch een aanvraag had ingediend, waarop Filips Wielant en Jean Roussel een onderzoek instelden naar de financiële toestand van de stad. Zij bevonden dat de stad er behoorlijk op vooruit gegaan was. Vooral de totale achterstallige schulden waren van 200.906 lb. gekrompen tot 95.447 lb. of 4,1 keer het verwachte jaarlijkse inkomen van de stad voor de komende jaren. Om de stad te beschermen moesten deze schulden toch geattermineerd worden. Binnen de nieuwe staat dienden de lopende renten bijna volledig voldaan te worden. De financiële huishouding moest nog steeds elk jaar gecontroleerd worden door landsheerlijke ambtenaren, terwijl de tesorier, schepenen en burgemeesters hun eed moesten doen aan de schout, een landsheerlijke ambtenaar in de stad.²⁴⁴ De staat was daarmee minder dwingend dan de vorigen en bovenal gericht op de regeling financiële zaken.

---

²³⁷ RAL, SA I, inv.nr. 487 (verlenging staat voor een half jaar 1513 bij 'dadvuijs van mijnen heer den gouverneur president ende luyden van den Raide in Hollant'); Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 300, p.430-431, aldaar 431.

²³⁸ Idem, inv.nr. 486 (verzoekschrift Leiden 1513).

²³⁹ Idem, inv.nr. 488 (onderzoek commissarissen 1513, gedateerd 1 april 1514); idem, inv.nr. 593, f.65v.

²⁴⁰ Idem, inv.nr. 488.

²⁴¹ Burgers, Ward en Smit, nr. 316, p.445.

²⁴² Roeland le Fèvre werd in 1513 al tweemaal vriendelijk ontvangen in Leiden, waarbij hij in juni een gift in geld kreeg voor bewezen en toekomstige diensten (RAL, SA I, inv.nr.592, f.50-50v.). In 1514 werd hij nog tweemaal gastvrij onthaald in de stad, in juli 'omme te spreken van diversche saecken die stede aengaende ende omme hem goede chier te doen' (Idem, inv.nr. 493, f.66-68). In de staat van 1514 is expliciet opgenomen dat zijn advies naast dat van het Hof van Holland gebruikt is (Idem, inv.nr. 490).

²⁴³ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad*, dl.2: *Een stad onder de Bourgondisch-Habsburgse heerschappij* (Den Haag 1910) 113-114.

²⁴⁴ *Handvesten, privilegiën, octroyen, vry- en gerechtigheden, aan de stad Haarlem en haare burgers verleend* (...) (z.a.; Haarlem 1751) 196-203 (afschrift staat 1515).

De verlening van de staten van atterminatie verschilde dus behoorlijk tussen Haarlem en Leiden in deze periode. Haarlem kon gemakkelijker dan Leiden een verlenging van de staat krijgen. Het bureaucratische proces lijkt in dat geval meer gladgestreken te zijn door de persoonlijke interventie van de centrale ambtenaren Wielant en Roussel. Leiden, waar de gewestelijke raadsheer Floris Oem van Wijngaarden de naleving van de staat waarnam, moest daarentegen via het Hof van Holland en pas in tweede instantie via de Grote en/of Geheime Raad een nieuwe staat verwerven. Van Wijngaarden kon daarbij veel minder voor de stad betekenen, maar heeft zich misschien ook minder ingezet. Leiden moest alle procedures zelf doorlopen en beargumenteren waarom een nieuwe staat noodzakelijk was. Voor het landsheerlijke onderzoek in de stad werden steeds andere ambtenaren aangesteld.

De keerzijde voor Haarlem was dat de commissarissen veel meer invloed hadden op de inhoud van de staat. Na 1510 werd dit vooral duidelijk. Terwijl Leiden haar bestuurlijke autonomie geheel terug krijgt en in de staat nog slechts bepalingen over het betalingsuitstel van de rentenschulden opgenomen zijn, blijft Haarlem onder een veel zwaarder document vallen, waarin tevens uitgebreid ingegaan wordt op het bestuur van de stad.

3.2.2 Gratieverlening

In hoofdstuk 2 kwam al ter sprake dat de zes hoofdsteden van Holland onevenredig veel gratie verkregen in de beden. Tracy noemt de redenen die in de gratiebrieven van de grote steden genoemd worden ‘vague statements about economic decline, and probably viewed on all sides as a matter of form, since the real point was that these cities and they alone had voting rights in the provincial States’.²⁴⁵ Deze sterke nadruk op de stemrechten van de zes steden is naar mijn mening overdreven en laat een aantal andere factoren onderbelicht.

Allereerst kunnen we aan de hand van het voorgaande droog vast stellen dat in ieder geval een deel van de grote steden, te weten Haarlem en Leiden, inderdaad wel grote financiële en economische problemen kende. In dat geval zijn de verklaringen over de stedelijke armoede dus helemaal niet zo ‘vague’ als Tracy ze wil doen voor komen.

Daarnaast waren de zes grote steden door hun belangrijke rol in het graafschap veel hechter geïntegreerd in het politieke systeem dan de kleinere steden en dorpen. Via de Statenvergaderingen én de contacten daaromheen tussen landsheerlijke en stedelijke ambtenaren konden de zes steden vrij gemakkelijk hun wensen en grieven communiceren aan het landsheerlijke gezag. Vele landsheerlijke ambtenaren hadden aan het begin van de zestiende eeuw bovendien grootstedelijke wortels, terwijl andersom grafelijke ambtenaren in stedelijke dienst geraakten, bijvoorbeeld als stadspensionaris.²⁴⁶ In een samenleving waarin informele contacten en patronage-clientèlenetwerken een belangrijke bindende rol speelden, zijn dit zwaarwegende argumenten.²⁴⁷ De militaire landsverdediging was bovendien deels geregeld door de opdeling van Holland in zes kwartieren, waarbij elk kwartier aangevoerd werd door een van de zes hoofdsteden. In tijden van oorlog had dit intensieve directe communicatie tussen het Hof van Holland en de hoofdsteden tot gevolg.²⁴⁸

Hun betere integratie maakte de zes steden overigens niet gemakkelijker te controleren voor het landsheerlijke gezag. Misschien tamelijk gedwee in verhouding tot de zelfbewuste

---

²⁴⁵ Tracy, ‘*Financial revolution*’, 52 (citaat) en 37; idem, ‘Taxation system’, 79: ‘...vague statements about economic difficulties, which, one may be sure, the shrewd officials of the Council of Finance [Raad van Financiën] did not necessarily credit.’; idem, *Holland*, 53-54.

²⁴⁶ Van Steensel, ‘De middeleeuwse stadspensionarissen’, 90-91, 94; Ter Braake, ‘In the service’; idem, *Met recht en rekenschap*, 133-135, 165-178; deze laatste verbetert Tracy, *Holland*, m.n. 134, die in de loop van de zestiende eeuw een convergerende in plaats van divergerende beweging zag tussen stedelijke elites en de landsheerlijke ambtenarij in Holland.

²⁴⁷ Blockmans, ‘Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit’.

²⁴⁸ Ward, *Cities and States*, 37-39. In de zomer van 1507, toen Gelre Holland dreigde binnen te vallen aan de oostgrens, stond de Leidse magistraat bijvoorbeeld in zeer direct contact met het Hof van Holland over de dreigende situatie: RAL, SA I, inv.nr. 586, aldaar de burgemeestersreizen en bodelonen.

Vlaamse steden, die bij tijd en wijle gewelddadig in opstand kwamen, hadden de zes grote steden van Holland zeker een eigen agenda, die slechts gedeeltelijk aansloot bij die van hun vorst. Zij gingen hierbij de confrontatie met het landsheerlijke gezag niet uit de weg, hoewel veel minder gewelddadig dan de Vlamingen, en waren beter dan de kleine steden in staat hun eisen kracht bij te stellen. Het economische gewicht van de zes grote steden – laten we niet vergeten dat zij tesamen in de schiltalen op 42% waren getaxeerd – maakte dat de vorst wel degelijk rekening moest houden met hun wensen. Dit, en hun stemrecht in de Staten, maakt dat we in het geval van de zes hoofdsteden daadwerkelijk kunnen spreken van een behoorlijke onderhandelingspositie in de contacten met de vorst, een positie die de kleine steden en dorpen niet kenden.

Naast stemrecht, moeten we dus ook financiële problemen, directe contacten met de landsheer en economisch gewicht tot doorslaggevende factoren rekenen. Deze laatste twee factoren verklaren met het stemrecht in ieder geval de verschillen in de gratiën van de zes grote steden en die van de kleine steden en dorpen. Alle vier factoren zouden een rol kunnen spelen in het verschil tussen de gratiën van de zes hoofdsteden onderling. In het navolgende concentreer ik me op Haarlem en Leiden, waarbij het in hoofdstuk twee geconstateerde verschil in de middenstroom centraal staat. Haarlem droeg immers veel minder af aan de vorst dan Leiden, wat boven alles verklaard wordt door de gratiën.

Hoe kon stemrecht een rol spelen bij de verdeling van gratiën tussen de zes steden? Niet het stemrecht, maar de stemvolgorde, of het recht om binnen de Statenvergaderingen als nummer x te stemmen, zou volgens Tracy in ieder geval in de jaren 1520 een belangrijke rol spelen. Binnen de Staten van Holland werd altijd gestemd in een vaste volgorde: eerst de ridderschap, dan Dordrecht als oudste stad, gevolgd door Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda. De ridderschap, (groten)deels bevolkt door landsheerlijke ambtenaren, stemde in de regel in met landsheerlijke voorstellen, net als de stad Dordrecht in ruil voor haar uitzonderingspositie in de bedenomslog en het Stapelrecht. Ook Amsterdam werd in die tijd vaak snel overgehaald. Volgens een geheime overeenkomst van vóór 1518 tussen Hendrik van Nassau, dan stadhouder van Holland, en de stad Haarlem, zou de stad haar hoge gratie krijgen als zij zich hielden aan ‘de sentencie oft contract van de Hertoge van Sassen dat als twee van der grote steden aan een bedeaanvraag consenteerden wij de derde souden moeten wesen.’²⁴⁹

De verwijzing naar de overeenkomst van Haarlem met hertog Albrecht van Saksen, in 1498 benoemd tot potestaat van Friesland voor bewezen krijgsdiensten in onder andere Holland, slaat op de in 1492 aan de stad opgelegde verplichtingen na de landsheerlijke inname als gevolg van het Kaas- en Broodspel. Haarlem kreeg toen een boete opgelegd en verloor de door de vorst toegezegde domeininkomsten voor de aflossing van renten. Daarnaast was echter één van de voorwaarden:

‘Item, dat die van Haerlem sullen altijd gehouden wesen soo wanneer twee van de groote steden van Hollandt consenteren die begeerte van mijnen genaden heeren graaven van Hollant ende haer genaden van nu voortaan sullen doen begeeren dat zij als dan altijd die derde wesen sullen in tconsentieren sonder eenige weygeringe.’²⁵⁰

Er werd dus verwezen naar een onder landsheerlijke dwang opgelegd charter, waarin van gratie helemaal geen sprake is. Hendrik van Nassau probeerde in 1519 alleen voor de betreffende bede het consent van de stad te verkrijgen in ruil voor de gratiewensen van de stad. Deze deal was eenmalig, niets wijst verder op een vaste afspraak tussen de stad en de landsheerlijke regering.

In het onderstaande wordt vooral ingegaan op daadwerkelijke heffingen, niet alle mislukte bedeaanvragen en gratieaanvragen zijn behandeld. Ook van de heffingen die daadwerkelijk

---

²⁴⁹ Tracy, ‘Taxation system’, 79-80 (citaat) en sterker idem, *Holland*, 81-82: ‘Haarlem, speaking second, had made (prior to 1518) a secret agreement to the effect that a large portion of its *bede* quota would be remitted if Haarlem provided the necessary third vote whenever two other cities agreed to a new *bede*.’

²⁵⁰ Lams, *Het groot privilegie en hantvest boeck*, 74.

geheven zijn – 42 in totaal – wordt om wille van de leesbaarheid geen extensief overzicht gegeven. In de staat van atterminatie van Haarlem was al in 1501 opgenomen dat de stad de helft vrijstelling zou krijgen in de beden van de vorst. Deze bepaling werd ook in 1505 verlengd, ‘Behouden ende wel verstaende nochtans dat die voirs. van Hairlem betalen zullen die rechte helft van huer porcie ...’ De omslagen werden beide keren nadrukkelijk uitgezonderd van deze bepaling.²⁵¹ Door dit privilege, dat gold voor beden die in die periode vielen óf geconsenteerd waren, hoefde de stad in de periode 1505-1509 eigenlijk geen moeite te doen om toch haar gratie te krijgen in de beden. De stad genoot hierdoor de helft gratie in de ordinaris beden *I* en *II* en extra-ordinaris beden *A* en *B*, waarbij in de rekeningen van de rentmeester van de beden ook steeds verwezen wordt naar de staat. Voor extra-ordinaris bede *C* verkreeg de stad ‘twee opene brieven van mijnen genadigen heer dair bij hueren gracie gecontinueert is hangende tijt van hueren voirs. staeten’.²⁵² In de omslagen, die we dus moeten zien als landsheerlijke belastingen, probeerde de stad ook gratie te krijgen. In omslag 4, bedoeld om de kosten van het beled van Weesp en Muiden te dekken, vroeg de stad herhaaldelijk om gedeeltelijke vrijstelling van betaling ‘nae inhoud van onsen brieve van state’. Uiteindelijk verkreeg men de helft gratie op de dagvaart van 15 januari tot 12 februari 1509, ‘bij hulpe van sekeren heeren ende vrunden etc.’²⁵³

In de staat van Leiden zijn nooit bepalingen opgenomen geweest omtrent gratiën in de bedebetalingen. In tegenstelling tot Haarlem, moest de stad daarom voor elke bede middels individuele onderhandelingen met de landsheerlijke regering zien dat het gratie verkreeg. Vanwege het karakter van de eerste gebruikte bederekening weten we niet hoeveel gratie Leiden genoot in ordinaris bede *I* en extra-ordinaris bede *A*. In de beden *B*, *C* en *II* verkreeg Leiden middels de gratiebrieven van 15 augustus 1509 een derde gratie, vanwege de ‘groete ende zwaren scaiden, costen ende lasten’ van de stad ‘ter causen van den oirlogen van Gelre, overmids oick die grote sterfte die was in de zelve stede bij den welcke de voirn. stede zoe depopuleert was dat die accijsen, thollen ende andere rechten der zelve stede grootelick vermindert zijn’.²⁵⁴ Op die datum was een dagvaart gaande in Brussel, maar over het Leidse bezoek daaraan hebben we geen bronnen.²⁵⁵ Blijkbaar vond de inning van de beden van kerst 1508 laat plaats, want dat was de laatste termijn van extra-ordinaris bede *B*. Door de vele anticipaties in deze periode kunnen we de rekening van de bede het beste beschouwen als ‘balance due’, dus als de boekhoudkundige verantwoording bij een middenstroom die in werkelijkheid anders liep.²⁵⁶

Ook Leiden poogde de omslagenbetalingen te beperken door gratiën te vragen. In het voorgaande werd al duidelijk dat de omslagen van 1507 en 1508 steeds aangevochten en getraïneerd werden door de Noord-Hollandse steden. De niet voldane omslagverplichtingen die inzet waren van de conflicten stapelden zich op. Een uiteindelijke regeling werd pas getroffen in 1510. Op 20 juni verkreeg de stad een charter waarmee het vrijgesteld was van een derde van alle heffingen die in 1507 en tot en met juli 1508 geconsenteerd waren, mits men het resterende tweederde deel zou betalen.²⁵⁷

Tot 1511 worden daarna geen nieuwe beden geconsenteerd. Haarlem had in 1510 een nieuwe staat van atterminatie verkregen, volgens welke de stad niet langer de helft maar een derde gratie mocht genieten.²⁵⁸ Hierboven is al uiteen gezet dat de gratie een belangrijke rol speelden in

²⁵¹ Fruin, *Instructie*, 62; N-HA, SH, inv.nr. 173c, f.3.

²⁵² In ieder geval een van de brieven is gedateerd op 21 augustus 1509. NA, GRK, inv.nr. 3406, f.38v. (citaat); idem, inv.nr. 3408, f.20v; idem, inv.nr. 3410, f.19 (datering).

²⁵³ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 77, p.96-99, aldaar 99; nr. 79, p.101-102, aldaar 101; nr. 82, p.103-104, aldaar 103 (citaat 1) en nr. 107, p.129-131, aldaar 130 (citaat 2).

²⁵⁴ NA, GRK, inv.nr. 3406, f.29-29v (citaat); idem, inv.nr. 3408, f.14.

²⁵⁵ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr.124, p.159-160.

²⁵⁶ Tracy, ‘Taxation system’, 75-76, zie ook hierboven p. 33, noot 136.

²⁵⁷ Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr.159, p.191-195, aldaar 191-193 (afschrift gratiecharter Leiden 1510).

²⁵⁸ N-HA, SH, inv.nr. 173c, f.3v.: ‘... ende wel verstaende dat die voirs. van Haerlem betalen zullen die helft van huere voirs. partije van onsen beeden alsnuu loopende inne onsen lande van Hollant; ende die zelve loopende beeden geexpireert zijnde, sullen die voirs. van Haerlem van daen voert betalen die tweedelen van alsulcke

de onderhandelingen over *ordinaris bedede III*. Haarlem wilde het eerder genoten gratiepercentage niet zomaar opgeven en was succesvol in het behoud van de helft gratie. Tot de ingang van de nieuwe verponding wist de stad steeds weer de helft gratie te krijgen in normaal geheven bedden. Het Haarlemse consent was steevast op voorwaarde dat men de helft gratie zou krijgen.²⁵⁹ Om de andere steden niet tegen zich in het harnas te jagen werden besprekingen in het grootste geheim gevoerd.²⁶⁰ Indien men met een heffing niet akkoord ging en weigerde te betalen, was het compromis tussen de landsheerlijke regering en de stad normaliter dat men de helft betaalde.²⁶¹

Leiden ging het niet veel anders af in de periode tussen de hernieuwde Gelderse dreiging van 1511 en de ingebruikname van de nieuwe schiltalen in 1515. Meestal kreeg de stad echter slechts een derde gratie. In *ordinaris bedede III* kreeg de stad uiteindelijk echter de helft gratie, zoals hierboven al naar voren kwam. Na dit succes poogde de stad in de eerste maanden van 1512 vaker de helft gratie te verkrijgen in de geëiste heffingen, maar zonder succes.²⁶² In de gemakkelijk toegezegde extra-*ordinaris bedede E* kreeg men slechts 877 lb. of 20% gratie, maar tot de ingang van de nieuwe verponding kreeg Leiden gewoonlijk een derde gratie.²⁶³ In de omslagen, die het heftigst bevochten werden en waarin de Noord-Hollandse steden meestal lange tijd weigerden te betalen, werd ook nu meestal een compromis gevonden waarin de stad een gedeeltelijke vrijstelling kreeg.²⁶⁴ Na het sluiten van het vierjarig bestand met Gelre eind juli, wordt weer gezocht naar oplossingen voor de nog openstaande posten. Leiden nodigde daarvoor begin september rentmeester-generaal Roeland le Fèvre uit ‘mit zijne vrienden te willen coemen des avonts binnen der stede goede chiere te maecken mitten gerecht ende goede mannen, twelcke geschiet is. Ende naedat alle difficulteyten ter neder geleijt waeren ende daerof zekere brieve gemaect ...’²⁶⁵ In extra-*ordinaris bedede I* van 75.000 lb. en omslag 15 van 40.000 lb. verkreeg de stad op 1 oktober haar gratie.²⁶⁶

Van extra-*ordinaris bedede J* werd de ene termijn, vallend op kerst 1514, geheven over de oude schiltalen en de andere, op St.-Jan 1515, over de nieuwe schiltalen. In de gratiebepalingen van de steden was steeds opgenomen dat zij met de ingang van de nieuwe schiltalen volledig moesten gaan betalen. Haarlem wist evenwel aan deze clausule te ontsnappen. Zij verkreeg ook in de tweede termijn de helft gratie. In de bederekening vinden we een afschrift van een verklaring van Floris van Egmond en Roeland le Fèvre van 20 november 1514, waarin zij aangeven dat Haarlem niet meer geconsenteerd had dan de helft van de bedede en dat zij dat consent als

---

beeden als ons binnen den tyt van desen voirs. state in onsen voirs. lande van Hollant geconsenteert zullen worden; hunlieden sceldende quyijt de helft van huere voirs. portye van den voirs beeden nuu loop hebbende ende derde van huere portye van den beeden die ons geconsenteert sullen worden den selven staet gedurende.’

²⁵⁹ Bijvoorbeeld voor extra-*ordinaris bedede H*: ‘Is oick geconcludeert indien dat de impositie capitael ymmers geen voortganck hebben en wil, dat men in dat geval mitten anderen in den ommeslach van der sciltale mede accordeeren ende consenteeren sal, behoudelick dat dese stede nu ende oick in toecomende tijde altoes mitter helft van zoe veele als andere die meeste steden upbrengen, ymmers zoe lange dat de verpondinge gedaen zij ende dat bij vrunden beleyde eer dat men daerinne consenteere ...’ (Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 273, p.374-377, aldaar 376. Ook in *E* verkreeg men op deze wijze snel gratie.

²⁶⁰ ‘... antwoirt, daer nyemant van den Secreten Raidt van de K.M. of en weet dan mijn heeren de stadhouder van Hollant ende den tesorier generail, die secreet blijven moet, versouckende of men de burgermeesteren mitten tesorier betrouwen zoude willen de saicke te handelen angaende de gracie ten besten omme dat ment secretelick gehouden wilt hebben, want de stede bij uuytbrekinge of openbaringe grote merckelicke scade lijden mochte.’ (Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 237, p.300-307, aldaar 304.

²⁶¹ Bijvoorbeeld in extra-*ordinaris bedede I*. Heffing eind mei/begin juni, gijzeling wegens niet betalen eind juni, gratieverlening op 1 augustus (Ibidem, nr. 288, p.405-415; NA, SvH, inv.nr. 2195).

²⁶² Ibidem, nr. 229, p.284-287, aldaar 284-285, nrs. 232-233, p.289-297, aldaar 290 en 293.

²⁶³ Ook op de eerste termijn van de *J* kreeg de stad een derde gratie; op de tweede termijn over de nieuwe schiltalen geen.

²⁶⁴ Bijvoorbeeld in omslag 13 van 45.000 lb. in oktober 1512: Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 276, p.381-383, aldaar 381.

²⁶⁵ Ibidem, nr. 288, p.405-415, aldaar 413.

²⁶⁶ Ibidem, nr. 300, p.430-431, aldaar 431.

commissarissen van de bede accepteerden.²⁶⁷ In ordinaris bede *i* kreeg men slechts 500 lb. per jaar of 9% gratie, maar in extra-ordinaris bede *a* alweer de helft. Omdat deze beden buiten de bronnen voor de dagvaarten vallen, zijn de gratieverleningen hier niet bestudeerd.

Leiden kreeg op de tweede termijn van *J* geen gratie. De stad werd gehouden aan de bepalingen uit de eerdere gratiën en moest dus haar volledige portie opbrengen. In de navolgende periode wist Leiden alleen in ordinaris bede *i* enige gratie te behalen. Net als Haarlem mocht de stad daarin jaarlijks 500 lb. inhouden van haar portie, wat op een vrij schamele 7% neer kwam.

Haarlem was veel succesvoller in het verkrijgen van gratiën in de beden en omslagen dan Leiden. De belangrijkste verklaring voor dit verschil ligt in de staten van atterminatie van 1501 tot 1510. Daarin was voor Haarlem de voorwaarde opgenomen dat de stad in de beden de helft gratie zou genieten. Leiden kreeg dit soort bepalingen nooit in de staat opgenomen. De verleende helft gratie werd door Haarlem al snel als een recht beschouwd, dat de stad probeerde af te dwingen bij elke te consenteren heffing. Dat lukte de stad zeer goed, want ook in de omslagen en na 1510, toen men volgens de staat nog maar recht had op een derde gratie, wist men het gebruikelijke percentage zeer vaak te behalen. Voor Leiden gold het derdedeel gratie als een soort recht, dat de stad vaak wist te behalen. Toen de stad in ordinaris bede *III* de helft gratie wist te krijgen, probeerde men dat ook voor andere heffingen te bereiken, maar zonder succes. De belangrijkste verklaring voor het verschil in genoten gratie lijkt dus te liggen in de institutionalisering van min of meer vaste gratiepercentages in een periode die vooraf gaat aan de hier onderzochte.

Daarnaast was Haarlem in staat om na de vestiging van de nieuwe schiltalen en het verlies van elk gratierecht in de staat van atterminatie toch al snel weer de helft gratie te bemachtigen. Bovendien wist Haarlem meestal eerder gratie te verkrijgen dan Leiden.²⁶⁸ Als we dit combineren met de in het begin van dit hoofdstuk gepresenteerde gegevens over de wijngiften van beide steden en de vaststelling dat Haarlem via haar commissarissen gemakkelijker vernieuwing van de staat verkreeg, ontstaat de indruk dat Haarlem op het centrale regeringsniveau door informele contacten wellicht iets gemakkelijker dingen gedaan kon krijgen dan Leiden. Om dit te bewijzen zou extensief onderzoek moeten worden gedaan naar de wijnschenken en zouden alle reisbeschrijvingen van de beide steden opnieuw moeten worden onderzocht, wat in het kader van deze studie helaas niet mogelijk was.

3.3 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de onderhandelingen tussen de steden en de vorst over de middenstroom tussen beide opgedeeld in een collectief en een individueel gedeelte. Bij de individuele onderhandelingen is ook de bescherming van die middenstroom door de vorst door de verlening van speciale privileges behandeld.

Uit de collectieve onderhandelingen kwam naar voren dat het voor de landsheerlijke regering niet moeilijk was om in Holland de ordinaris bede geconsenteerd te krijgen. Ook door de onderdanen werd dit tot het gewone inkomen van de vorst gerekend.²⁶⁹ De extra-ordinaris beden zorgden daarentegen voor veel meer problemen en in het geval van de omslagen zijn de problemen zelfs endemisch te noemen. In het kader van de oorlogskosten riep de landsheerlijke regering deze heffingen vaak per ordonnantie uit, terwijl zij normaal door de Staten voorgesteld en geconsenteerd werden. De meerderheid van de Staten weigerde daarmee akkoord te gaan en betaalde vervolgens niet. Pas na moeizame onderhandelingen die zich vaak maanden voortsleepten en onder druk van nieuwe oorlogskosten, kon men een compromis vinden waarin de weigerachtige steden alsnog een deel van hun *quotum* opbrachten. De opstelling van Haarlem en Leiden toonde hierbij bovenal veel gelijkenissen. Het grote tijdverlies en de extra kosten die

---

²⁶⁷ NA, GRK, inv.nr. 3414, ingevouwen stuk.

²⁶⁸ Op basis van de data in de gratiebepalingen uit de bedenrekeningen wist Haarlem acht keer als eerste gratie te verkrijgen en Leiden drie maal.

²⁶⁹ Tracy, 'Taxation system', 72; Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 234.

dat tijdverlies met zich meebracht, maakten het fiscale systeem in deze jaren minder efficiënt. Het was dan ook zeer moeilijk om aan de 'fiscal imperative' te voldoen, waarbij het bepaald niet hielp dat de Staten Generaal weigerden middelen toe te zeggen voor de strijd tegen het toch bescheiden Gelre. De financiële relaties tussen de onderdanen en de vorst waren al met al zo verstoord, dat we met recht van een fiscale crisis kunnen spreken.

In de individuele onderhandelingen is wel een verschil waar te nemen tussen Haarlem en Leiden. Haarlem wist veel makkelijker dan Leiden vernieuwing van de staten van atterminatie te verkrijgen, waarmee de steden beschermd werden tegen gedupeerden van de enorme schuldenlast die zij hadden opgebouwd. De reden hiervoor moet gezocht worden bij Filips Wielant en Jean Roussel, die sinds 1501 steeds opnieuw benoemd werden tot commissarissen van de staat. Deze centrale ambtenaren waren zeer behulpzaam in de processen die de stad moest doorlopen om een nieuwe staat te verkrijgen. De prijs daarvoor was dat de stad de commissarissen ook meer invloed moest geven in het stadsbestuur, hoewel die vooral niet overschat moet worden.

Door de staten van atterminatie had Haarlem vanaf 1501 tot 1510 recht op de helft gratie in de vorstelijke beden. Dit recht wist zij ook in andere heffingen en na 1510 te laten gelden. Leiden had het ook hier moeilijker, omdat zij nooit dergelijke formele rechten bestendig had gekregen. Hoewel de stad vóór 1515 steevast een derde gratie kreeg, wist men navanaf de ingang van de nieuwe verponding pas in de jaren 1520 weer aanzienlijke gratiën te bereiken. Haarlem wist, ondanks het feit dat het in de nieuwe verponding lager was aangeslagen dan Leiden, veel sneller op haar oude gratieniveau te komen. Het lijkt er op dat Haarlem door informele contacten op centraal regeringsniveau gemakkelijker potten kon breken dan Leiden. Dat Haarlem vaste afspraken had met de landsheerlijke regering om als derde stad haar consent te geven in ruil voor een hoge gratie, zoals Tracy beweerde, is ontkracht. Ook is het niet zo dat de financiële problemen van Haarlem groter waren dan die van Leiden. Het in de staten van atterminatie opgenomen recht op de helft gratie in de beden en de mogelijk betere informele contacten met de landsheerlijke regering verklaren het Haarlemse voordeel.

Conclusie

Vanaf 1515 bezat de landsheer in Holland de mogelijkheid om in tijden waarin hij op andere wijze maar lastig middelen kon verkrijgen op tamelijk gunstige voorwaarden en een lage rentevoet geld te lenen via de Staten van Holland. Of deze ontwikkeling de term financial revolution waardig is, trekken historici tegenwoordig in twijfel. Inderdaad bleef de omvang van de publieke schuld nog lange tijd zeer beperkt, maar de fiscaal-constitutionele ontwikkeling an sich is niet te ontkennen. Dit onderzoek is voortgekomen uit de vraag wat de oorzaken van deze ontwikkeling waren. Daarbij is alleen naar de situatie in het graafschap Holland gekeken.

Het uitgangspunt tijdens deze studie waren de financiële relaties tussen vorst en onderdanen. Omrod en Bonney, die als exponenten van de 'new fiscal history' een model opstelden van de ontwikkeling van fiscale systemen, leggen te veel nadruk op de staat en te weinig op de interactie tussen de staat en de onderdanen. Deze studie stelt dat de ontwikkeling van het fiscale systeem juist vanuit de interactie tussen onderdanen en staat begrepen moet worden. Dynamieken die door een te staatsgerichte aanpak aan het gezichtspunt ontsloten bleven, komen dan ineens op de voorgrond te staan. In het geval van Holland in de Bourgondische en Habsburgse periode speelden de onderdanen bovendien een extra belangrijke rol, doordat zij steeds als intermediair optraden bij de kredietvoorziening voor de vorst en doordat zij de belangrijkste inkomstenbron van de vorst, de beden, steeds opnieuw moesten toestemmen. Vanwege de aanwezigheid van voldoende bronnen en hun uitzonderlijke financiële en politieke positie in Holland, zijn de financiële relaties tussen de steden Haarlem en Leiden en de landsheerlijke regering als casestudies gekozen.

In de jaren 1490 was het kredietscheppende vermogen van de Hollandse steden zwaar aangetast, doordat zij in voorgaande jaren veel meer renten uitgegeven hadden dan zij konden dragen. Van de vier hoofdsteden die uitstel van betaling aanvroegen bij de landsheer hadden Dordrecht en Amsterdam al snel geen schuldenregelingen meer nodig. Haarlem en Leiden echter wel, nog tot ver in de zestiende eeuw. Vlak na 1500 kregen de staten van atterminatie, waarin het betalingsuitstel geregeld was, voor beide steden een zeer bindend karakter. Op financieel vlak werd het toezicht van landsheerlijke ambtenaren zeer bindend, maar ook op politiek en rechtsprekend gebied waren de bevoegdheden van deze zogenaamde commissarissen ruim. De facto behielden de steden echter veel meer autonomie in financiële en vooral politieke zaken dan wel aangenomen wordt. De staten van atterminatie brachten de steden meer lusten dan lasten.

In de onderhandelingen over de middenstroom van beide steden naar de vorst speelden de staten van atterminatie een beperkte rol. In de collectieve onderhandelingen over de beden en omslagen in de Statenvergaderingen bepaalden Haarlem en Leiden autonoom hun positie. Zij waren hierbij veel vaker tegen dan voor landsheerlijke voorstellen. In de individuele onderhandelingen van Haarlem over de middenstroom speelden de staten een grotere rol. Middels de staten van atterminatie van 1501 tot 1510 verkreeg de stad de helft gratie in haar bedebetalingen, waarmee een precedent geschept werd dat tot ver in de zestiende eeuw invloed bleef uitoefenen. Het lijkt er op dat de centrale ambtenaren Filips Wielant en Jean Roussel in stedelijke zaken maar zeker ook voor de behartiging van stedelijke zaken meer invloed konden uitoefenen dan de Hollandse ambtenaren die toezagen op de naleving van de Leidse staat. In de staten van Leiden waren nooit bepalingen met betrekking tot gratie in de beden opgenomen.

Op basis van de geschetste kredietwaardigheidsproblemen van Haarlem en Leiden lijkt het aantrekkelijk een rechte lijn te trekken naar de renteverkoop op het gewest van 1515, het begin van Tracy's financial revolution. De financiële problemen van Haarlem en Leiden kunnen echter niet zomaar gegeneraliseerd worden. Dordrecht en Amsterdam hadden geen verlenging van het betalingsuitstel nodig en andere steden kregen het in eerste instantie al niet. Daarnaast lijkt de periode tussen het ontstaan van de strubbelingen in de oude kredietstructuur en de overgang op het nieuwe systeem wel erg lang. In de tussenliggende periode was er van landsheerlijke zijde voldoende vraag naar middelen en krediet.

Die vraag werd vooral bepaald door de oorlog met Gelre, die zeer directe impact had op het graafschap Holland. In het voortslepende conflict hadden de Hollanders vooral een defensieve rol, waardoor de Geldersen het ritme bepaalden. De middenstroom van de onderdanen naar de vorst paste zich hieraan aan. De extra-ordinaris beden en de omslagen waren in jaren van hevige (dreiging van) strijd en direct daarna van grote hoogte. In 1508 en 1511-1513 waren de pieken het grootst. Doordat in 1509 zeer veel beden geanticipeerd werden, moeten we dat ook beschouwen als een piekjaar.

In deze oorlogssituatie kon de landsheer waarschijnlijk minder dan normaal een beroep doen op vormen van krediet waarbij individuele steden zich garant stelden voor landsheerlijke leningen. Omdat de Staten Generaal weigerden deze oorlog, die vooral als een lokaal Hollands probleem gezien werd, te steunen met middelen, kon nauwelijks geld uit de rest van de Nederlanden ingezet worden. De landsheer was daarom aangewezen op de Hollandse beden- en omslagenbetalingen voor het dekken van de oorlogskosten. Het unieke daarbij is de inzet van de in principe door de Staten voorgestelde, geconsenteerde en geïnde omslagen voor het dekken van de oorlogskosten. Omdat de omslagen door de landsheerlijke regering voorgesteld en vaak ook geïnd werden – en door de Staten zelfs dikwijls niet geconsenteerd – hebben ze zeer veel weg van extra-ordinaris beden.

De onduidelijkheid over sommige omslagen en de hoge ‘fiscal imperative’ leidde tot voortslepende conflicten tussen de landsheer en een aantal steden over de legaliteit van de heffingen. De steden weigerden meestal hangende de zaak te betalen, waarop een deel van het stadsbestuur gegijzeld werd door de ontvanger van de beden, waartegen de steden weer in beroep gingen. Compromissen werden pas gevonden onder druk van nieuwe problemen. De middenstroom werd hierdoor zeer vertraagd, terwijl de proceskosten de netto opbrengsten minder verminderden. De bereidheid tot anticipaties aan de kant van de Staten nam na 1509 bovendien af, omdat zij in gingen zien dat de toekomstige inkomsten van de vorst hiermee teveel verzwaaard werden, waardoor zij in de toekomst alsnog op zouden moeten draaien voor hogere beden. Door het endemische karakter van de inningsproblemen tijdens de Gelderse oorlog en de onmogelijkheid om na 1509 beden te anticiperen, lijkt het me terecht om van een fiscale crisis te spreken.

In deze fiscale crisis was Haarlem beter dan Leiden in staat de afdrachten aan de landsheer te beperken. De Leidse economie en de jaarlijkse inkomsten van de stad waren weliswaar groter dan die van Haarlem, maar dat is niet afdoende om het verschil te verklaren. Verhoudingsgewijs hield Haarlem meer over voor besteding in de eigen stad dan Leiden. De oorzaken hiervoor moeten we zoeken in de staten van atterminatie, waarmee Haarlem van 1501 tot 1510 de helft gratie wist te krijgen in de beden. Dit gratiepercentage werd in de staat van 1510 op een derde gesteld, maar Haarlem wist door een succesvolle lobby op centraal niveau meestal toch de helft gratie te bedingen. De stad beriep zich daarbij natuurlijk op de bepalingen uit de eerdere staten, die als precedent konden worden aangevoerd. Leiden had nooit bepalingen over de gratie in de beden opgenomen gekregen in de staten van atterminatie. Haarlem wist na het ingaan van de nieuwe verponding snel weer het oude gratieniveau te bereiken. Ook in de omslagen wisten beide steden doorgaans gratie te verkrijgen. Tijdens dit onderzoek is de indruk ontstaan dat Haarlem sneller en gemakkelijker gunstige financiële afspraken kon maken dan Leiden.

Een directe oplossing voor de fiscale crisis in deze periode werd niet gevonden. Om de weerstand van de onderdanen te verminderen, werd gehoor gegeven aan de roep om herziening van de schiltalen. Door een eerlijker verdeling moesten de beden en omslagen makkelijker geïnd kunnen worden. Door de grote fiscale druk, de moeilijkheden met de stedelijke kredietwaardigheid en de onwilligheid van de onderdanen tot het consenteren van nieuwe anticipaties, moesten bovendien nieuwe methoden gevonden worden om de cashflow te verbeteren. In september 1512 werd, onder grote exogene druk en mogelijk op initiatief van de onderdanen, voor het eerst sinds de jaren 1480 geëxperimenteerd met renteverkopen op het

gewest. De steden stelden daarbij voor de vorstelijke beden als betalingsmiddel te gebruiken voor de jaarlijkse rentebetalingen. Nog geen anderhalf jaar later, in het jaar dat de fiscale druk het hoogste was, werd deze lening echter geheel en inclusief anderhalf jaar rente terugbetaald uit de omslagen. In 1515 werden voor het eerst succesvol renten verkocht op de lange termijn met de beden als onderpand. Dit middel zou op de hoogtepunten van de eerste twee Frans-Habsburgse oorlogen in de jaren 1520 weer veelvuldig ingezet worden.

Deze innovaties zijn echter onvoldoende om van een fiscale revolutie te kunnen spreken. Weliswaar zijn er veranderingen waar te nemen op het vlak van de kredietstructuur, maar aan de kant van de inkomsten en de uitgaven zien we geen grote veranderingen. Tijdens de fiscale crisis zien we dat vaak omslagen geheven werden in plaats van beden, maar deze omslagen leken erg op de extra-ordinaris beden en de verandering was niet van blijvende aard. Daarmee kunnen we dus niet spreken van een overgang op een ander fiscaal systeem, maar moeten we spreken van een aanpassing binnen een bestaand systeem.²⁷⁰

Van een financiële revolutie is pas sprake in de jaren 1540, toen Tracy's financial revolution zich sterk uitbreidde in het kader van Fritschy's tax revolution, welke weer grote gevolgen had voor de uitgaven. De 'nieuwe middelen' werden toen immers geïnd door functionarissen van de Staten, die in de loop der tijd steeds meer vat kregen op de uitgaven. Op dat moment vonden belangrijke aanpassingen plaats in de inkomsten-, uitgaven- en kredietstructuur. Toch was geen van de ontwikkelingen van na 1540 echt nieuw, op de toegenomen invloed van de onderdanen op de uitgaven na. Onder een hoge fiscal imperative werd in de periode 1505-1518 bij wijze van compromis tussen de Staten van Holland en de landsheerlijke regering al geëxperimenteerd met de inzet van in principe Statelijke middelen en nieuwe kredietvormen om de middenstroom naar de vorst op peil te houden.

---

²⁷⁰ Vgl. Bonney en Omrod, 'Crises, revolutions', 9.

Bijlagen

Uitleg en verantwoording bij de bijlagen

Algemeen: De navolgende bijlagen 1-3 zijn samengesteld uit twee delen. Voor de periode 1519-1565 is volledig gebruik gemaakt van de gegevens bij Tracy, 'Taxation system', 105-117. Het materiaal voor de periode 1505-1518 is volledig door mij samengesteld. Om de cijfers zo goed mogelijk met elkaar te kunnen vergelijken, is hier vastgehouden aan de indeling van Tracy.

Alle bedragen in deze bijlagen zijn uitgedrukt in ponden van veertig groten Vlaams. Voor de bedenrekeningen, omslagenrekeningen en de stadsrekeningen van Haarlem konden de cijfers uit de rekeningen rechtstreeks overgenomen worden. Omdat in de Leidse stadsrekeningen met ponden van dertig groten Vlaams gerekend werd, zijn die omgerekend naar ponden van veertig groten Vlaams door ze met $3/4^e$ te vermenigvuldigen. Hier is niet gepoogd om mogelijke variaties in de reële waarde van deze rekenmunt in achtving te nemen.

Zie voor Tracy's toelichting bij deze cijfers: Tracy, 'Taxation system', 105-107.

Bijlage 1: geeft de bedenlast per jaar weer. Omdat de rekeningen van de ontvanger van de beden niet per jaar opgesteld zijn, maar een wisselend aantal termijnen van één of enkele beden verantwoorden, moest er het een en ander worden omgerekend voor een kloppend jaarbeeld. Hiervoor is bijlage 2 met de details van de verschillende beden als basis gebruikt.

Voor een goed beeld van het belastingniveau is het van groot belang met *netto* cijfers te werken. Hiervoor zijn de graties berekend. In de rekeningen van de ontvanger van de beden, waarin zoals gezegd meestal meerdere beden verantwoord werden, vinden we enkel een totaalpost graties en geen opsplitsing per bede. De graties zijn dan vastgesteld door een verdeling van de totale som over de verantwoorde beden. Op basis van de gratiebepalingen van Haarlem en Leiden is vastgesteld of er reden zou kunnen zijn voor iets anders dan een evenredige verdeling van de bedenlast over de verantwoorde beden en termijnen van de beden. Alleen in het geval van beden die verantwoord zijn in GRK 3414-3416 (beden *J*, *K*, *L*, *i* en *a*) is op basis van dit kwalitatieve criterium gekozen voor een verdeelsleutel.

Over *K* en *L* werd geen gratie geheven, omdat het hier om gratuïteiten aan hoge ambtenaren ging. Van bede *J*, waarover de resterende gratie van GRK 3414 verdeeld moest worden, werd de eerste termijn geheven over de oude schiltalen en de tweede over de nieuwe. Vanwege de dan teruggelopen graties van Haarlem en Leiden, is gekozen de eerste termijn $2/3^e$ van de totale gratie toe te kennen en de tweede $1/3^e$.

Beden *i* en *a*, werden ook geheven over de nieuwe schiltalen. Op basis van de graties van Haarlem en Leiden in GRK 3415-3416 is er hier voor gekozen ordinair bede *i* (100.000 lb./j.) $2/5^e$ van de totale gratie en extra-ordinair bede *a* (16.666 lb./j.) $3/5^e$ van de totale gratie toe te kennen.

Voor de décharges en de mandamenten aan de uitgavenkant van de rekeningen geldt min of meer hetzelfde als voor de graties. Onder de décharges werden de bedragen geboekt die de ontvanger van de beden in Holland niet meer schuldig was aan de ontvanger-generaal van Nederlanden. Dit kon betekenen dat de bedragen daadwerkelijk betaald waren, maar ook dat ze met goetvinden van of in opdracht van de ontvanger-generaal ingezet waren, bijvoorbeeld voor het afbetalen van leningen. Mandamenten waren uitgaven in opdracht of in naam van de vorst (zie voor deze uitgaven Tracy, 'Taxation system', 80-81). In deze studie komen deze uitgavenposten niet aan de orde, maar voor de aansluiting bij Tracy's cijfers zijn ze toch berekend. Hierbij was de verdeling steeds evenredig over de verantwoorde beden in een rekening.

Bijlage 2: geeft details over de verschillende beden. De ordinair beden die aangegeven worden met cursieve Romeinse cijfers in hoofdletters zijn door mij gevonden, die met rechte Romeinse cijfers in kleine letters door Tracy. Bij de extra-ordinair beden zijn de cursieve hoofdletters door

mij toegevoegd aan de rechte kleine letters van Tracy. De nummering van Tracy is verder intact gelaten.

Bijlage 3: heeft betrekking op de omslagen. De eerste tabel geeft de omslagen weer die ik gereconstrueerd heb aan de hand van de afgehoorde rekeningen van deze omslagen voor de periode 1505-1518, gevonden in SvH en (beperkt) in GRK. In de tweede tabel zijn de omslagen per jaar weergegeven voor de periode 1505-1565. Hiertoe zijn voor 1505-1518 de totalen van de eerste tabel per jaar gerangschikt. Voor de periode daarna is teruggevallen op de gegevens van Tracy. Hierbij moet opgemerkt worden dat hij geen gebruik heeft gemaakt van de rekeningen van de gemeenlandsontvanger van de omslagen, maar gegevens uit tweede hand gebruikt heeft, waarvoor de bronnen wel zijn weergegeven; LTR=Leidse tesoriersrekening, HTR=.Haarlemse tesoriersrekening, AJ=Andries Jacobszoon, 'Prothocolle van alle die reysen ... bij mij Andries Jacobs gedaen', 2dln. (Stadsarchief gemeente Amsterdam), RSH=Resolutiën Staten van Holland, SH=Archief van de Staten van Holland vóór 1572, ASR=Amsterdamse stadsrekeningen.

Bijlage 4: geeft voor Haarlem en Leiden de voor dit onderzoek belangrijkste geachte inkomsten en uitgaven weer. Hierbij is steeds vastgehouden aan de cijfers zoals gevonden in de stadsrekeningen, behalve voor de laatste categorie: overige/huishouding. Deze restcategorie is berekend door de andere categoriën van de totale uitgaven af te trekken.

Bijlage 1. Ordinaris en extra-ordinaris beden in Holland per jaar, 1505-1565

INKOMSTEN

jaar	ordinaris bede (o.b.) bruto	extra- ordinaris bede (e.b.) schiltal (bruto)	e.b. renten (net.)	e.b. impost (n.)	e.b. 10e penning/ morgental (n.)	b+c+d+e+f*	toaal consent*
1505	<u>60.000</u>	<u>35.000</u>				95000	95.000
1506	<u>60.000</u>	<u>35.000</u>				95000	95.000
1507	60.000	25.000				85000	85.000
1508	60.000	15.000				75000	75.000
1509	60.000	<u>19.200</u>				79200	79.200
1510	60.000	<u>19.200</u>				79200	79.200
1511	60.000	69.200				129200	129.200
1512	<u>60.000</u>	114.880				174880	174.880
1513	<u>60.000</u>	75.000				135000	135.000
1514	<u>30.000</u>	50.375				80.375	80.375
1515	50.000	79.633				129.633	129.633
1516	100.000	16.666				116666	116.666
1517	100.000	16.666				116666	116.666
1518	100.000	16.666				116666	116.666
1519	90.000	16604				106604	106604
1520	80000	16888				96888	96888
1521	80000	129776				209776	209776
1522	200000	73450	32000			305450	305450
1523		106562	128000	37291		271853	271853
1524	40000	85000				125000	125000
1525	80000	80000				160000	160000
1526	80000					80000	80000
1527	80000					80000	80000
1528	160000	120000	176000		4222	460222	460222
1529		100000				100000	100000
1530	44500	66000	110400			220900	220900
1531	75500	20000				95500	95500
1532	86500	20000	28000			134500	134500
1533	86500	40000				126500	120000
1534	67000	40000				107000	120000
1535	80000	20000				100000	100000
1536	80000	70000				150000	150000
1537	80000	170000				250000	250000
1538	80000					80000	80000
1539	80000	40000				120000	120000
1540	130000	40000				170000	170000
1541	100000					100000	100000
1542	100000	80000	60000			240000	240000
1543	100000	75000	76190		152982	404172	416482
1544	100000	98518		13118	61882	273518	250000
1545	100000	100000		1200		201200	201200
1546	100000					100000	100000
1547	100000					100000	100000
1548	100000					100000	100000
1549	100000	26260	20000		26666	172926	172926
1550	100000					100000	100000
1551	100000					100000	100000
1552	100000	134608	58808		39240	332656	300000
1553	100000	100000	192318		170913	563231	550000
1554	100000		265549		44513	410062	400000
1555	100000	100000	129966		103230	433196	400000
1556	100000	100000	111673		4426	316099	300000
1557	100000	116616	9420		3408	229444	260000
1558		49124	280153		177459	506736	509124
1559		136065	112224	76691	28843	353823	325000
1560	50000	98565	76290	90256		315111	287500
1561	100000	5250				105250	105250
1562	100000					100000	100000
1563	100000					100000	100000
1564	100000				16009	116009	100000
1565	100000		107408			207408	200000

* **bold** zijn de bedragen waar een verschil bestaat tussen de som van kolom b+c+d+e+f en het totaal consent volgens Tracy (v.a. 1519).

** *italic underlined* zijn getallen die (gedeeltelijk) door middel van extrapolatie van gegevens uit eerdere of latere rekeningen zijn gecreeerd.

*** underlined zijn de getallen die niet overeen komen met de cijfers bij Tracy, tabel 1, en die waarschijnlijk aan rekenfouten kunnen worden toegeschreven.

UITGAVEN

e.b.		o.b.			o.b.			bronnen bijlage 2		
o.b. gratie**	schiltal gratie**	o.b. netto**	e.b. netto**	totaal netto**/**	o.b. rentenint.	o.b. renten- aflossingen	decharges	mandament	o.b.	e.b.
<u>15000</u>	<u>7000</u>	<u>45.000</u>	<u>28.000</u>	<u>73000</u>					I	A, B
<u>15000</u>	<u>7000</u>	<u>45.000</u>	<u>28.000</u>	<u>73000</u>					I	A, B
<u>15000</u>	<u>5000</u>	<u>45.000</u>	<u>20.000</u>	<u>65000</u>					I	A, B
<u>15609</u>	<u>4055</u>	<u>44.391</u>	<u>10.945</u>	<u>55336</u>			11399	11588	I, II	B
16219	4325	43.781	14.875	<u>58656</u>			23102	23484	II	C, D
17227	4594	42.773	14.606	<u>57379</u>			26060	11742	II	C, D
16986	8002	43.014	61.198	104212			62840	5968	II, III	C, D, E
<u>15736</u>	<u>5450</u>	<u>44.264</u>	<u>109.430</u>	<u>153694</u>			78		III	F, G, H
<u>15736</u>	<u>9459</u>	<u>44.264</u>	<u>65.541</u>	<u>109805</u>					III	I
<u>7868</u>	<u>9362</u>	<u>22.132</u>	<u>41.013</u>	<u>63145</u>			23042	1649	III	J, K, L
2466	8453	47.534	71.180	118714			77174	3012	I	J, M, N, O
4970	7514	95.030	9.152	104182			93292	4639	I	a
5010	7514	94.990	9.152	104142			91147	5626	I	a
5010	3757	94.990	12.909	107899			84637	5224	I	a
12432		77116	16604	93720	1975		54737	2721	I, II	a
12077	3238	68222	13650	81872	1975		83294	2060	II	b
11302	22597	68867	108207	177074	1975		168077	1520	II	b, c
33691	15845	65373	89845	<u>155218</u>	1975		129005	3530	II, III	b, d, e
	23076		248870	248870	3975		190098	5835		b, d, f, g, h
8515	22942	31483	65689	97172	4932	4000	191048	3802	III	I
16658	26700	62940	51899	114839	6835	48931	35952	13626	III	j
18809		60789		60789	2866	30382	15855	6663	III, IV	
20960		58638		58638	4524	15232	10885	1490	IV	
44768	40832	118912	254286	<u>373198</u>	6772		151112	1418	IV	k, l, m, n, o
	31024		68264	68264	6772		171544	10125		l, r, s
11192	17210	34228	158659	192887	8722		11900	8041	IV, V	r, s, t, u
24425	3396	49646	16254	65900	16905	5392	63170	3866	V	r
24452	3396	60646	44254	104900	23360	7786	66683	3866	V	r, w
<u>24452</u>	<u>9038</u>	<u>60646</u>	<u>30502</u>	<u>91148</u>	<u>23360</u>	16808	67052		V	r, v
<u>24452</u>	<u>9038</u>	<u>41146</u>	<u>30502</u>	<u>71648</u>	<u>22490</u>	25310	32150		V	r, v
27708	5646	51816	14258	66074	22022	24960	19434	1673	V	v
27708	25571	51816	44081	95897	22022	2016	40290	674	V	v, x
<u>27708</u>	<u>59775</u>	<u>51816</u>	<u>109475</u>	<u>161291</u>	<u>22282</u>		57690	1775	VI	x, y
<u>27708</u>		<u>51816</u>		<u>51816</u>	<u>22282</u>		54040		VI	
<u>27708</u>	<u>13680</u>	<u>51816</u>	<u>26230</u>	<u>78046</u>	<u>22282</u>		62808		VI	y bis
<u>45324</u>	<u>13680</u>	<u>83947</u>	<u>26230</u>	<u>110177</u>	<u>22282</u>		123510	1347	VI, VII	y bis
35232		64262		64262	22282		11506	1347	VII	
36579	30034	61719	108565	170284	22282		114245		VII	z, aa
34624	24246	64874	280913	345787	22282		50038	8454	VII	bb, cc, ee
<u>34624</u>	<u>25970</u>	<u>64874</u>	<u>149443</u>	<u>214317</u>	<u>22282</u>		427368	4390	VII	cc, dd
<u>34624</u>	<u>28058</u>	<u>64874</u>	<u>72664</u>	<u>137538</u>	<u>22282</u>		106149		VII	ee, ee bis
<u>35416</u>		<u>64057</u>		<u>64057</u>	<u>22282</u>		23853	609	VII	
36208		63365		63365	22282		29803	1219	VII, VIII	
35884		63614		63614	22282		14507	218	VIII	
39042	6260	63454	66666	130120	22282		105125		VIII	ff
<u>36042</u>		<u>63454</u>		<u>63454</u>	<u>22282</u>		14567		VIII	
35848		63610		63610	22282		126096		VIII	
35206	32160	65542	200486	<u>266028</u>	21332		152273		VIII, IX	gg
35454	26900	70042	436361	506403	22298		404831		IX	hh, ii
34654		70970	310062	381032	22298		416511		IX	jj, kk
34654	29198	69610	305449	375059	22350		442463		X	kk, ll
<u>34654</u>	<u>26454</u>	<u>69610</u>	<u>189885</u>	<u>259495</u>	<u>22350</u>		234327		X	mm
34026	29017	78272	95119	173391	22350		206497		X	nn
	16709		490027	490027			293797		X	nn, oo, pp
	39211		<u>314612</u>	<u>314612</u>			169219		X	pp, qq, rr, h
16594	19606	33671	<u>245505</u>	<u>279176</u>	8892		110426	10000	X, XI	pp, qq, rr
33548		67342	5250	72592	17784		11211		XI	pp
<u>33908</u>		<u>67342</u>		<u>67342</u>	<u>17784</u>		8237		XI	
<u>34342</u>		<u>66948</u>		<u>66948</u>	<u>17784</u>		74600		XI, XII	
34765		66525		66525	17784		23862		XII	nn
34765		66875	107408	174283	17784		136538		XIII	ss

Bijlage 2. Ordinaris en extra-ordinaris bedden in Holland, 1505-1565

Ordinaris bedden op de schiltalen

Bede	termijnen	totaalbedrag	per termijn*	1e termijn**	laatste termijn**	bronnen en uitleg
I	8	240000	30000	k1504	j1508	GRK 3404 (4-6e termijnen)
II	6	180000	30000	k1508	j1511	GRK 3406, 3408 (alle termijnen)
III	6	180000	30000	k1511	j1514	GRK 3410 (1e termijn; de rekening(en) voor de andere termijnen ontbreken)
I	8	<u>400.000</u>	<u>50000</u>	k1515	j1519	[Gerrits] GRK 3415-3416 (1-7e termijn); [Tracy] GRK 3418 (8e termijn)
ii	8	320000	40000	k1519	j1523	GRK 3419-3420, 3422-3423 (alle termijnen)
iii	6	240000	40000	k1523	j1526	GRK 3423, 3427, 3429 (alle termijnen)
iv	8	320000	40000	k1526	j1530	GRK 3430, 3433 (alle termijnen)
v	12	480000	40000	j1531	k1536	GRK 3436-3437 (1-4e termijn, 9-12e termijn; Goudts 35e rekening, tussen GRK 3436 en 3437 bestaat niet meer)
vi	8	320000	40000	j1537	k1540	Zie RSH, 24 februari 1537, Goudts 30e en 40e rekeningen, tussen GRK 3439 en 3440 bestaan niet meer
vii	12	600000	50000	k1540	j1546	GRK 3440-3442 (1-7e termijn; de 2e rekening van Pieter Moens Willemszoon en de 1e rekening van Gerard Grammaye, tussen GRK 3445 en 3446 missen)
viii	12	600000	50000	k1546	j1552	GRK 3446-3451 (1-7e termijn, 10-12e termijn; Grammayes 6e rekening, tussen GRK 3449 en 3450 bestaat niet meer)
ix	5	250000	50000	k1552	k1554	GRK 3452-3454 (alle termijnen)
x	12	600000	50000	j1555	k1560	GRK 3455-3456 (1-2e termijn, 5-6e termijn; de tweede rekening van Jacob Bols, tussen GRK 3455 en 3456 bestaat niet meer)
xi	6	300000	50000	k1560	j1563	GRK 3457-3458 (1-4e termijn; Aert Coebels 3e rekening, tussen GRK 3458 en 3459 bestaat niet meer)
xii	6	300000	50000	k1563	j1566	GRK 3459-3461 (alle termijnen)
xiii	2	100000	50000	k1566	j1567	GRK 3462 (1e termijn)

* underlined: deze bedde wordt in GRK 3415 en 3416 aangeduid als 400.000lb, bij Tracy, table 2 als 440.000lb. Tracy geeft als termijnbedrag wel 50.000lb, maar dat zou bij een bedde van 440.000lb 55.000lb moeten zijn.

** k = kerstmis (25 december); j = St.-Jan (25 juni).

Extra-ordinaris bedden

Bede	termijnen*	totaalbedrag	per termijn**	1e termijn***	laatste termijn***	bronnen en uitleg
A	6	60000	10000	k1504	j1507	GRK 3404 (6e termijn)
B	8	60000	7500	j1505	k1508	GRK 3404, 3406 (5-8e termijn)
C	6	48000	8000	j1509	k1511	GRK 3406, 3408, 3410 (alle termijnen)
D	6	9600	1600	j1509	k1511	GRK 3407 (4-6e termijn; bedde in 1509 geconsenteerd (150.000lb over alle landen). Jacob Goudt krijgt pas op 4 mei 1510 commissie tot inning.)
E	1	50000	50000	k1511		GRK 3409 (alle termijnen; twee termijnen: 1e 1 september 1511; 2e 31 oktober 1511)
F	1	20000	20000	j1512		GRK 3412 (volledig verrekend met de anticipatie van 40.000 lb uit maart 1512)
G	1	34880	34880	j1512?		GRK 3412 (officiële inningsmoment onduidelijk, want grotendeels al geanticipeerd voor landsverdediging; uiteindelijk werd slechts 17460 geïnd)
H	1	60000	60000	k1512		SvH 2193 (februari 1513; 7e rek. Willem Goudt, geen 1e inning door rentmeesters particulier, wel veel gratie verleend)
I	1	75000	75000	j1513		SvH 2195 (mei 1513; 8e rek. Willem Goudt, geen 1e inning door rentmeesters particulier, wel veel gratie verleend)
J	2	82500	41250	k1514	j1515	GRK 3414 (alle termijnen; de 2e termijn omgeslagen over de <i>nieuwe</i> schiltalen)
K	1	3125	3125	k1514		GRK 3414 (gratuiteit)
L	1	6000	6000	k1514		GRK 3414 (gratuiteit)
M	1	20000	20000	j1515		GRK 3413 (geïnd in april 1515)
N	1	10000	10000	j1515		GRK 3413 (geïnd in april 1515)
O	1	8383	8383	k1515		GRK 3417 (geïnd in februari 1516)
a	8	66666	<u>8333</u>	j1516	k1519	[Gerrits] GRK 3415, 3416 (1-6e termijn); [Tracy] GRK 3417, 3418 (7-8e termijn) [moet zijn: GRK 3418, 3419!]
b	6	100000	16667	k1520	j1523	GRK 3420, 3422-3423 (alle termijnen; lichte verschillen in bedragen per termijnen)
c	1	96000	96000	k1521		GRK 3421
d	3	60000	20000	j1522	k1523	GRK 3422-3423 (alle termijnen)

Bede	termijnen*	totaalbedrag	per termijn**	1e termijn***	laatste termijn***	bronnen en uitleg
e	1	32000	32000	j1522		GRK 3424 (rentenverkoop op o.b.)
f	1	48000	48000	k1522		GRK 3424 (rentenverkoop op o.b.)
g	1	80000	80000	j1523		GRK 3424 (rentenverkoop op o.b.)
h	1	81067	81067	k1523		GRK 3425 (34291lb door <i>impost</i> , de rest op de schiltalen)
l	1	80000	80000	j1524		GRK 3426 (inclusief 5000lb <i>subsidie</i> van de geestelijkheid)
j	1	80000	80000	k1525		GRK 3428
k	2	80000	40000	j1528	j1528	GRK 3431
l	2	80000	40000	k1528	j1529	GRK 3432
m	1	80000	80000	j1528		Vijf rentenverkopen, waarschijnlijk in Goudt's verloren 30e rek (tussen GRK 3432 en 3433). De kopers van de renten (excl. A'dam) zijn te vinden in GRK 3432
n	1	40000	40000	j1528		Vijf rentenverkopen, waarschijnlijk in Goudt's verloren 30e rek (tussen GRK 3432 en 3433). De kopers van de renten (excl. A'dam) zijn te vinden in GRK 3432
o	1	16000	16000	k1528		Vijf rentenverkopen, waarschijnlijk in Goudt's verloren 30e rek (tussen GRK 3432 en 3433). De kopers van de renten (excl. A'dam) zijn te vinden in GRK 3432
p	1	20000	20000	k1528		Vijf rentenverkopen, waarschijnlijk in Goudt's verloren 30e rek (tussen GRK 3432 en 3433). De kopers van de renten (excl. A'dam) zijn te vinden in GRK 3432
q	1	20000	20000	k1528		Vijf rentenverkopen, waarschijnlijk in Goudt's verloren 30e rek (tussen GRK 3432 en 3433). De kopers van de renten (excl. A'dam) zijn te vinden in GRK 3432
r	12	120000	10000	j1529	k1534	GRK 3436 (1-8e termijn; Goudts 39-40e rekeningen (tussen GRK 3439 en 3440) zijn verloren gegaan)
s	2	80000	40000	k1529	k1530	GRK 3434 (2e termijn bij anticipatie, j1530; met 6000lb <i>subsidie</i> geestelijkheid)
t	1	62400	62400	j1530		rentenverkoop op e.b. 'r'
u	1	48000	48000	k1530		GRK 3435 (rentenverkoop op o.b.)
v	8	80000	10000	j1536	k1536	GRK 3438
w	1	28000	28000	k1532		GRK 3438 (rentenverkoop op e.b. 'v')
x	2	100000	50000	k1536	j1537	GRK 3439
y	2	120000	60000	j1537	k1537	Zie RSH, 5 juli 1537;Goudts 39-40e rekeningen (tussen GRK 3439 en 3440) zijn verloren gegaan.
y bis	2	80000	40000	k1539	j1540	Zie RSH, 17 augustus 1539;Goudts 39-40e rekeningen (tussen GRK 3439 en 3440) zijn verloren gegaan.
z	1	80000	80000	k1542		GRK 3441
aa	1	60000	60000	k1542		GRK 3442, SH 2275 (rentenverkoop door de Staten te waarborgen)
bb	1	75000	75000	k1543		GRK 3443 (51741 op het schiltal, 16190 door rentenverkoop door de Staten te waarborgen, 8000 op te brengen door plaatsen buiten de schiltalen)
cc	2	120000	60000	k1543	j1544	GRK 3444, SH 2276 (60000 door rentenverkoop door de Staten te waarborgen, 60000 op de morgentalen)
dd	6	150000	25000	j1544	k1544	GRK 3445, SH 2208 (74443 op schiltalen, 75000 op morgentalen)
ee		92682				RSH 5 aug, 16 okt 1545 (10e penning op grondbezit (91482 en 10e penning op 'koopmanschap' (1200))
ee bis	2	100000	50000	j1545	k1545	RSH 26 Dec 1544; de 2e rek van Pieter Moens Willemszoon en de 1e rek van Gerard Grammaye tussen GRK 3445 en 3446 ontbreken
ff	1	67500	67500	j1549		SH 1792-1794 (20000 op schiltalen, 26666 op morgentalen, 20802 door rentenverkoop, rest door lening)
gg	2	200000	100000	j1552	k1552	GRK 3451-3452, SH 2277 (100000 netto op schiltalen, 100000 door een heffing van 6 stuivers per haard (39240), rentenverkoop (58808))
hh	2	300000	150000	k1553	k1553	SH 2278 (100000 op schiltalen, 14817 op morgentalen, 91215 door rentenverkoop en 156183 door 10e penning op landbezit)
ii	1	100000	100000	k1553		SH 2279 (rentenverkoop)
jj	2	200000	100000	j1554	k1554	SH 2280 (44514 op morgentalen, 164965 door rentenverkoop)
kk	2	200000	100000	k1554	j1555	SH 2281 (72608 op schiltalen, 29198 op schiltalen, 100584 door rentenverkoop)
ll	2	200000	100000	j1555	k1555	SH 2282 (74032 op morgentalen en 129966 door rentenverkoop)
mm	2	200000	100000	j1556	k1556	SH 2283 (73546 op schiltalen, landbelasting op plaatsen buiten de schiltalen (4426), rentenverkoop 111673)
nn	<u>2</u>	320000	160000	j1557	j1558	SH 2284 (177459 door 10e penning op landbezit, 3408 op morgentalen buiten schiltalen, 9420 door rentenverkoop, 82291 op schiltalen; 46997 tekort)
oo	1	300000	300000	j1558		SH 2286 (280153 door rentenverkopen, 19049 gecrediteerd van de graven van Egmond en Hoom en de prins van Oranje)
pp	5	150000		j1558	j1561	SH 2288, 2356 (op schiltalen, in plaats van de bede, om in renten te voorzien)
qq	8	800000	100000		1559	1566 SH 2286 (acceptatie voor negenjarige bede)
rr	2	300000	150000	k1559	j1560	SH 2287 (189164 door rentenverkoop, 89079 door provinciale accijnzen en landbelasting, 19949 gecrediteerd van Van Egmond en Hoom en Oranje)
ss	1	100000	100000	j1565		SH 2289 (rentenverkoop)

* underlined: Tracy heeft hier (nn) een schrijffout gemaakt: 21 l.p.v. 2.

** underlined: Tracy geeft hier (a) een iets ander cijfer, namelijk 8302.

*** k = kerstmis (25 december); j = St.-Jan (25 juni). De extra-ordinaris bedden die niet op een van deze termijnen vielen, zijn ingeboekt op de *dichtstbij vallende termijn*, dat betekent dat zij ook in een ander jaar kunnen vallen (bijvoorbeeld H).

Bijlage 3. Gemeenlandsomslagen in Holland, 1505-1565

Gemeenlandsomslagen, 1505-1518

omslag	termijnen	totaalbedrag	per termijn	1e termijn*	laatste termijn*	bronnen en uitleg
1	1	3189	3189	j1506		SvH 1740
2	1	3083	3083	k1506		SvH 1741
3	1	19767	19767	j1507		SvH 1745; GRK 3404 (GRK 3404 spreekt van een omslag van 30.000lb, in 1507 geind door Floris Oem van Wijngaarden)
4	1	95893	95893	j1508		SvH 1747 (t/m augustus geind door Pieter Plumion, daarna Jacob Goudt; HvH meldt betalingsproblemen in augustus, in juni 1509 ter auditie overgedragen)
5	1	41159	41159	j1508		SvH 1749 (geind door Jacob Goudt, aangesteld door stadhouder Jan van Egmond)
6	2	8195	4098	k1508	j1509	SvH 1750 (geind door Jacob Goudt, aangesteld door stadhouder Jan van Egmond)
7	2	3157	1579	k1509	j1510	SvH 1752
8	1	1787	1787	k1510		SvH 1753
9	1	24034	24034	j1511		SvH 1754
10	2	4736	2368	k1511	j1512	SvH 1755
11	1	30000	30000	k1511		GRK 3411
12	1	20136	20136	j1512		SvH 2357-2358 (opgebracht door 15.000lb lening op het gemene land door vijf hoofdsteden, 1.136lb losse bijdrage Amsterdam en 4.000lb op schiltalen)
13	1	45000	45000	k1512		SvH 2191 (oktober 1512)
14	2	4769	2385	k1512	j1513	SvH 1756
15	1	40000	40000	J1513		SvH 2197 (augustus 1513)
16	3	62138	20713	k1513		GRK 4987 (50.000lb toegezegd, geind in drie termijnen: 1.Barnis 1513, 2.Kerst 1513, 3. Lichtmis 1514)
17	1	19787	19787	k1513		SvH 1757
18	1	25381	25381	j1514		SvH 1758
19	2	4570	2285	k1514	j1515	SvH 1759
20	2	5797	2899	k1515	j1516	SvH 1760
21	2	4993	2497	k1516	j1517	SvH 1761
22	2	5287	2644	k1517	j1518	SvH 1762 (SvH 1763 hierna heeft betrekking op 1521)

* k = kerstmis (25 december); j = St.-Jan (25 juni).

Gemeenlandsomslagen per jaar, 1505-1565

jaar	schiltal	renten- verkoop	impost	10e pen/ morgental	totaal	omslag, bron*
1505	0				0	
1506	6272				6272	1, 2
1507	19767				19767	3
1508	141150				141150	4, 5, 6
1509	5677				5677	6, 7
1510	3366				3366	7, 8
1511	56402				56402	9, 10, 11
1512	69889				69889	10, 12, 13, 14
1513	124310				124310	14, 15, 16, 17
1514	27666				27666	18, 19
1515	5184				5184	19, 20
1516	5396				5396	20, 21
1517	5141				5141	21, 22
1518	2644				2644	22
1519	15000				15000	GRK 3418-3419

jaar	schiltal	renten- verkoop	impost	10e pen./ morgental	totaal	omslag, bron*
1520						0
1521	6750					6750 LTR 1522; HTR 1521-1522
1522	13000					13000 LTR 1522; HTR 1521-1522
1523						0
1524	11500					11500 HTR 1523-1524; GRK 3427; AJ, 8 nov. 1523
1525	17500					17500 HTR 1524-1525; GRK 3427; AJ, 5 nov. 1525
1526	22000					22000 HTR 1525-1526; GRK 3429-3430; AJ, 11 okt. 1526
1527	13500					13500 HTR 1526-1527
1528	7750					7750 HTR 1527-1528
1529	19625					19625 HTR 1528-1529; GRK 3432, 3434
1530	1300					1300 HTR 1529-1530; GRK 3436
1531	3300					3300 ASR 1531
1532						0
1533	4321					4321 ASR 1533; LTR 1533; GRK 3437
1534	1750					1750 LTR 1534; GRK3437
1535	1863					1863 GRK 3437
1536	6875					6875 LTR 1536; GRK 3437
1537	6500					6500 ASR 1537; LTR 1538; cf. AJ, 3 jun. 1537 en RSH 11 jun. 1537
1538	2500					2500 RSH, 28 sept. 1538, 9 jul. 1539
1539	7500					7500 -
1540	10000					10000 -
1541	10000					10000 -
1542	10000					10000 -
1543	3844					3844 ASR 1543; SH 2208
1544	3340		38000	32310		73650 ASR 1545; SH 2208 (38000 door prov. Accijnzen, 24274 door landbelasting; grotendeels gebruikt voor dekking rentenverkoop 1542-1543)
1545	5895		40459	26073		72427 ASR 1546; SH 2208
1546			42472	27120		69592 SH 2210
1547	31399			19624		51023 ASR 1547-1548; LTR 1547; SH 2211
1548	2810					2810 ASR 1548
1549	20055					20055 ASR 1550; SH 1793-1794
1550	7121					7121 ASR 1550; RSH 1793-1794
1551						0
1552	3000					3000 ASR 1552
1553	3000			14701		17701 ASR 1553; SH 2293
1554			19355			19355 SH 2293
1555			37862	37195		75057 SH 2294
1556	7500		43209	52074		102783 ASR 1556; SH 2295
1557		320437	40634	44384		405455 SH 2296, 2285, 2347
1558	6000		39139	47377		92516 ASR 1558; SH 2297
1559			43742	47764		91506 SH 2298
1560			49485	48391		97876 SH 2299
1561			57537	266593		324130 SH 2300, 2243
1562		374548	49289	47694		471531 SH 2302, 2344
1563	9000		54102	52482		115584 SH 2303, ASR 1563
1564			53403	278855		332258 SH 2304, 2344
1565			53077	52184		105261 SH 2304

Bijlage 4. Kwantitatieve analyse van de Haarlemse en Leidse stadsrekeningen, met nadruk op de financiële relaties tussen steden en vorst (1505-1518)

HAARLEM

De resultaten voor Haarlem zijn samengesteld uit de hoofdrekening (h.r.) van de eerste trossier en de rentenrekeningen (r.r.) van de tweede trossier voor de jaren 1505-1508. De rentenrekeningen werden na 1508 of 1509 niet meer apart opgesteld maar geïntegreerd in de hoofdrekening. Gezien het ontbreken van gegevens over de renten in de eerste stadsrekening van 1509, is het waarschijnlijk dat voor dat jaar ook een rentenrekening heeft bestaan.

jaar*	INKOMSTEN				UITGAVEN				overige/					NHA, SH, inv.nr.
	totaal h.r.	renten- verkoop r.r.	gratie beden	teruggaaf beden	100e penning	totaal h.r.	beden r.r.	omslagen/ gem.l.renten	renten h.r.	renten r.r.	renten totaal	huishouding		
1505	10691	13535	24226			11015	13324	24339	3363	4017	13264	13264	3695	387, 465, 472
1506	12552	16644	29196			13499	16644	30143	4350	2650	15728	15728	7415	388, 466
1507	13990	5029	19019			15155	5029	20184	8334	3816	3092	3092	4942	389, 467
1508	23125	5091	28216			22763	5091	27854	9211	10947	4002	4002	3694	390, 468
1509	13887		13887			12326		12326	6623	3005	x	x	2698	391
1510	21628		21628			21801		21801	6667	2474	9516	9516	3144	392
1511	29318		29318			30506		30506	11755	4551	9881	9881	4319	393
1512	29172		29172			32256		32256	3334	10303	15725	15725	2894	394
1513	35541		35541			40556		40556		21997	14876	14876	3683	395
1514	23331		23331	907		22872		22872		5292	15028	15028	2552	396
1515	27203		27203	1456		29152		29152	5516	4353	14638	14638	4645	397
1516	28163		28163	87	736	26161		26161	6139	1636	14200	14200	4186	398
1517	25910		25910	153	972	26838		26838	6611	1675	13640	13640	4912	399
1518	33283		33283	7625	1458	29729		29729	9917	1681	13413	13413	4718	400

* rekeningjaren, lopend van 1 september van het voorgaande jaar tot en met 31 augustus van het vermelde jaar.

LEIDEN

jaar*	INKOMSTEN					UITGAVEN					RAL, SA I, inv.nr.
	totaal	renten- verkoop	gratie beden	teruggaaf beden	100e penning	totaal	beden	omslagen/ gem.l.renten	renten totaal	overige/ huishouding	
1505	31345					31177	7676	4194	12932	6374	584
1506	30406		2339	2486		26839	8259	2665	13303	2612	585
1507	33302		2339	2339		27534	8334	4342	12317	2541	586
1508	47696		1755	86		56980	11211	25002	13197	7570	587
1509	34332		2208	4939		26457	6623	3005	12714	4115	589
1510	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	geen rek.
1511	31760		2222	1463		36442	11755	4551	15117	5019	590
1512	35384		1550	1056		33171	3334	12935	14981	1922	591
1513	41681					39518		15564	14884	9070	592
1514	43552	15747				46206		12846	14681	18679	593
1515	33582	125	878	194		30822	9116	1976	14402	5328	594
1516	39935		500	0		36491	8552	2170	15598	10172	596
1517	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	geen rek.
1518	33360					33444		2375	23092	7978	597

* rekeningjaren, lopend van 11 november van het voorgaande jaar tot en met 10 november van het vermelde jaar.

Literatuurlijst

Directe bronnen

- Nationaal Archief Den Haag (NA), Grafelijkheidsrekenkamer rekeningen, (1305) 1446-1812 (GRK), inv.nrs. 3404-3417, 4987.
- NA, Archief van de Staten van Holland vóór 1572 (SvH), inv.nrs. 1740-1762, 2191, 2193, 2195 en 2197.
- Noord-Hollands Archief (N-HA), Stadsarchief van Haarlem, 1245-1572 (SH), inv.nrs. 2, 173c, 174, 387-400, 465-468, 472.
- Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief der secretarie van de stad Leiden (1252) 1290-1575 (SA I), inv.nrs. 383, 483-485, 487-490, 492 en 585-597.

Uitgegeven bronnen en archiefinventarissen

- Burgers, J.W.J., J.P. Ward en J.G. Smit eds, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, dl. 6: 1506-1515 (=RGP Grote Serie 259; Den Haag 2006).
- Fruin, R., *Informatie up den staet, faculteyt ende gelegenthey van den steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyemwe schiltaele, gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866).
- Fruin, J.A., *Instructie, voor de stad Haarlem ontworpen door Philips Wielant* (heruitgave uit *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*, nieuwe reeks, dl. 1 en 2 (1873-1874); Amsterdam 1874).
- Fruin, R., *Enqueste ende informatie upt stuck van reductie ende reformatie van den schiltaele ... over landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere 1494* (Leiden 1876).
- *Handvesten, privilegiën, octroyen, vry- en gerechtigheden, aan de stad Haarlem en haare burgers verleend (...)* (z.a.; Haarlem 1751).
- Lams, W.G., *Het groot privilegie en hantvest boeck van Kennemerlandt en Kennemer-gevolgh ...* (Amsterdam 1664).
- Meilink, P.A. (H.J.P.G. Kaajaan ed.), *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1993).
- Mieris, F. van, *Handvesten, privilegiën, octroyen, rechten ende vryheden ... der stad Leyden* (Leiden 1759).

Secundaire literatuur

- Bakker, K., z.t. (onuitgegeven doctoraal scriptie middeleeuwse geschiedenis Universiteit Leiden 2007).
- Bangs, J.D., 'Holland's civic lijfrente loans (XVth century): some recurrent problems', *Publications du centre Européen d'études Burgundo-médiane* 23 (1983) 75-82.
- Blockmans, W.P., e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *NAGN*, dl. 4: middeleeuwen (Bussum 1980) 42-86.
- Blockmans, W., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.
- Blockmans, W., 'Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in preindustrial Europe', in: C. Tilly en W. Blockmans eds, *Cities and the rise of states in Europe, a.d. 1000 to 1800* (Boulder 1994) 218-250.
- Blockmans, W., en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam en Leuven 1997).

- Blockmans, W., in G. Dilcher e.a. 'The Urban belt and the emerging modern state', in: P. Blickle ed., *Resistance, representation and community* (New York 1997) 217-324.
- Blockmans, W., 'The Low Countries in the Middle Ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 281-308.
- Blok, P.J., 'De financiën van het graafschap Holland', *Bijdragen en mededelingen voor vaderlandsche geschiedenis* derde reeks, 3 (1886) 36-130.
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandse stad, dl.2: Een stad onder de Bourgondisch-Habsburgse heerschappij* (Den Haag 1910).
- Boer, D.E.H. de, 'Leiden in de middeleeuwen', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 33-45.
- Bonney, R.J., ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995).
- Bonney, R., 'Introduction', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 1-17.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993).
- Braake, S. ter, 'In the service of sovereign and subjects. Conflicting loyalties of Holland officials at the end of the Middle Ages (ca.1480-1550)', *Medieval to Early Modern culture* 8 (hier is gebruik gemaakt van een vroegere versie zonder paginering, door de auteur verstrekt).
- Brand, A.J., 'Crisis, beleid en differentiatie in de laat-middeleeuwse Leidse textielnijverheid', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Leiden 1991).
- Brand, A.J., *Over macht en overmacht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven 1996).
- Damen, M., 'Taxation for prince and officers. The council of Holland and the *aides* in the Burgundian period', in: R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2000) 27-46.
- Damen, M., *De staat van dienst: de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).
- Damen, M., 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse stad', *TSEG* 2 (2005) 68-94.
- Damen, M., 'Giving by pouring. The function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)', in: J. van Leeuwen (ed.), *Symbolic communication in the late Medieval town* (Leuven 2006) 83-100.
- Dickson, P.J., *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756* (Londen 1967).
- Fritschy, W., 'A "financial revolution" reconsidered: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', *Economic history review* 56 (2003).
- Gelder, H. E. van, *De Nederlandse munten. Het complete overzicht tot en met de komst van de euro* (achtste herz. druk; Meppel 2002).
- Gelderblom, O. en J. Jonker, 'Completing a financial revolution: the finance of the Dutch East India trade and the rise of the Amsterdam capital market, 1595-1612', *Journal of economic history* 64 (2004) 641-672.
- Hamaker, H.G., 'De stad Leiden in staat van faillissement', *Verslagen en mededelingen van de vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsch recht*, I.VI (1898) 181-207.
- Heijden, M. van der, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen steden, overheden en burgers, 1550-1650* (Amsterdam 2006).
- Heijden, M. van der, 'State formation and urban finances in sixteenth- and seventeenth-century Holland', *Journal of urban history* 32 (2006) 429-450.
- Hohenberg, P.M. en L.H. Lees, *The making of urban Europe, 1000-1950* (Cambridge 1995).

- Houtzager, D., *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam 1950) 5-11, 23-27; Van der Heijden, *Geldschieters*, 24-26.
- Jongkees, A.G., 'Vorming van de Bourgondische staat' in: A.G. Jongkees (E.O. van der Werff, C.A.A. Linssen en B. Ebels-Hoving eds), *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees* (Hilversum 1990) 212-237.
- Kaptein, H., 'De Haarlemse lakennijverheid tot ca. 1575', in: H. Rombouts e.a. eds, *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne* (Haarlem 1995) 11-52.
- Kaptein, H., *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998).
- Kokken, H., *Steden en staten: dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondie en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991).
- Koopmans, J. W., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisaties in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990).
- Koorn, F.W.J., *Inventaris van het stadsarchief van Haarlem, 1245-1572* (Haarlem 2002).
- Kruisheer, J.G., 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechttoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266)', in: J.B. Berns e.a. eds., *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65de verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 182-203.
- Lesger, C., *Hoorn als stedelijke knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca.1550-ca.1630* (Hilversum 2001).
- Loenen, J.C. van, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600* (Amsterdam 1950).
- Maddens, N., *De bedden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550)* (= *Anciens pays et assemblées d'États* 72; Heule 1978).
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van de stad Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, +/- 1390-1477* (Hilversum 1985).
- Marsilje, J.W., 'Les modes d'imposition en Hollande (1477-1515)', *Publications du centre Européen d'études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 28 (1988) 159-171.
- Marsilje, J.W., 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkelingen', in: G.F. van der Ree-Scholten e.a. red., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 19-45.
- Marsilje, J.W., 'Een ontluikende stad: economie en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', in: G.F. van der Ree-Scholten e.a. red., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 46-62.
- J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 1: *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 59-94.
- Marsilje, J.W., 'Het economische leven', in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 1: *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 95-112.
- Neal, L., 'How it all began: the monetary and financial architecture of Europe during the first global capital markets, 1648-1815', *Financial history review* 7 (2000) 117-140.
- Niemeijer, A.F.J., *Van accijnsbrief tot Zuidam. Scheepsbouw in Haarlem van 1274 tot bedden* (Haarlem 1990).
- Noordam, D.J., 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de middeleeuwen', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2001 (Leiden 2002).
- Noordegraaf, L., *Hollands welwaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985).

- Omrod, W.M. en R.J. Bonney, 'Crises, revolutions and self-sustained growth: towards a conceptual model of change in fiscal history', in: W.M. Omrod, M.M. Bonney en R.J. Bonney, *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, c.1130-1830* (Stamford 1999) 1-21.
- Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, dl.1 de middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (Den Haag 1908).
- Prins, I., *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* (Amsterdam 1922).
- Roossens, B.R.H., *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)*, dl. 1: tekst (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Leiden 2005).
- Sewalt, E., *Atterminatie ende staet. De rol van het landsheerlijke gezag bij de ondercuratelestelling van de stad Haerlem in de late middeleeuwen* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1994, raadpleegbaar in N-HA).
- Sicking, L., *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998).
- Sicking, L., 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondisch-Habsburgse tijd', in: E. Beukers en T. de Nijs eds, *Geschiedenis van Holland*, dl.1: tot 1572 (Hilversum 2002) 259-290.
- Spufford, P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970).
- Steensel, A. van, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem tijdens de Bourgondische en Habsburgse tijd', *Holland* 37 (2005) 1-22.
- Steensel, A. van, 'De middeleeuwse stadspensionarissen van Haarlem en Leiden, circa 1447-1572', *Holland* 38 (2006) 76-96.
- Tilly, C., en W. Blockmans eds, *Cities and the rise of states in Europe, a.d. 1000 to 1800* (Boulder 1994).
- Tilly, C., *Coërcion, capital and European states, a.d. 990 – 1992* (Malden en Oxford 1992).
- Tracy, J.D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985).
- Tracy, J.D., 'The taxation system of the county of Holland during the reigns of Charles V and Philip II, 1519-1566', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 45 (1985) 71-117.
- Tracy, J.D., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley 1990).
- Tracy, J.D., 'On the dual origins of long-term urban debt in medieval Europe', in: M. Boone, K. Davids en P. Janssen, *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe* (Turnhout 2003) 13-26.
- Uytven, R. van, 'Crisis als cesuur 1482-1494', in: (nieuwe) *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5: *Nieuwe tijd* (Bussum 1980) 420-435.
- Verwijs, E., en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, dl. 6 (Den Haag 1907).
- Vries, J. de, *European urbanization 1500-1800* (Cambridge Mass. 1984).
- Vries, J. de, en A. van der Wouden, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005).
- Ward, J.P., *The cities and States of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain* (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Leiden 2001).
- Woude, A. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: (nieuwe) *Algemene geschiedenis der Nederlanden* dl. 5: *Nieuwe tijd* (Bussum 1980) 102-168.
- Zijderduijn, J., 'Medieval capital markets? The creation of public debt by Holland cities (13th-16th centuries)', paper voor de tweede Low Countries conference, maart 2006, online: http://www.lowcountries.nl/2006-2_Zijderduijn.pdf.